

„Zij heeft veel liefgehad” Sociale beweging in het Réveil

Naam student:	A.M. van Mourik
Studentnummer:	1201417
Universiteit:	Protestants Theologische Universiteit Amsterdam
Opleiding:	Master gemeentepredikant
Vak:	Masterthesis
Vakgebied:	Bijbelse en historische Theologie
Begeleider:	prof. dr. M.A. Matthias
Beoordeling door:	prof. dr. F.A. van Lieburg
Datum:	18-7-2019

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Aaldert Martinus van Mourik

Titel masterthesis: „Zij heeft veel liefgehad“. Sociale bewogenheid in het Réveil

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Driebruggen, 18-7-2019

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

- wel
 niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Driebruggen, 18-7-2019

De Magdalene bij 't kruis – Nicolaas Beets

*H*ier is mijn plaats. Aan deze voeten,
Genageld op dit hout;
Hier, dat de tranen vloeien moeten,
Die Gij in gunst aanschouwd.
De Simons schudden 't hoofd en smaden
En lastren als weleer:
De Zondares, met schuld beladen,
Stort in aanbidding neer.

*D*e middagzonne derft haar luister:
De dag is donkerheid.
Uw oogen zien, ook in dit duister,
Wie aan uw voeten schreit.
Gij kent haar, Heer! Gij zult haar dulden,
Gij leest haar tot in 't hart.
Het is de vrouw van vele schulden,
Wie veel vergeven werd.

Ook op haar arme ziele daalde
Een zevendubble nacht;
Maar 't licht, dat eens haar tegenstraalde,
Behoudt, ook *hier*, zijn kracht.
Gij lijdt, Gij sterft; Zij voelt uw smarte,
Zij siddert bij uw wee;
Maar, in het binnenst van haar harte,
Behoudt Gij haar den vreë.

*H*aar oor vernam die bittere klachte:
'Waarom verlaat gij Mij?'
O zielverbijstrende gedachte....
Verlaten!.... Heiland, Gij?
Toch blijft Gij haar van vrede spreken,
Die al uw strijd aanschouwt;
Toch voelt zij, in geen strijd bezweken,
Dat haar 't geloof behoudt.

*J*a, Gij zult Israel bevrijden;
Eens stijgt ge op Davids troon;
Daar komt een heerlijkheid na 't lijden,
En, na dit kruis, een kroon!
Eens, in uw koninkrijk gekomen,
Gedenkt Gij, naar uw woord,
De vrouw, die Gij hebt aangenomen,
Bemoedigd, en verhoord.

*G*ewis, haar zonden zijn vergeven,
Haar schuld is weggedaan,
Haar naam in 't levensboek geschreven;
Dat zeide Uw mond haar aan;
Die mond, die lieflijke, die zachte,
Die thans zoo bleeke mond.
Zich oopnend tot zoo bittere klachte,
In zoo ontzetzend stond!

*A*ch, Zij vertroost, en Gij verlaten;
Gij smachtend, Zij onthaald;
Gij, prooi van allen die u haten,
Zij, door uw gunst bestraald!
Die alle straffen Gods verdiende.
Zelfs door geen vrees benauwd!
Gods Heiligen in een jammer ziende,
Daar God zich ver van houdt!....

*D*it heilig lichaam enkel wonde,
Van koorts en pijn verteerd;
En 't schandlijk werktuig van de zonde,
Gezond en ongedeerd!
Komt, overmoedige soldaten!
Doet recht, en spot niet meer!
Laat dezen Koning 't kruis verlaten;
Mij voegt het, niet mijn Heer.

*D*it hout, met al zijn ijslijkheden,
Verdiende ik lang en steeds.
Wat toeft gij? Komt! Verscheurt dees leden,
Ontziet geen tenger vleesch!
Ik heb de wet van God geschonden,
Moedwillig, dartzel, dwaas....
Komt! Laat mij sterven voor mijn zonden,
En sterven in Zijn plaats!

*M*aar neen! de Onschuldige moet lijn,
Als 't offer op 't altaar,
Als 't Lam der oude profecijen....
En zoo Hij 't offer waar?
Indien... Ja, Israels Verwachting!
Verzoener van mijn schuld!
'Men leidde u als een lam ter slachting,
Zachtmoedig, vol geduld!'

*E*en stem roept uit: 'Ons overtreden
Kost Hem dit leed, dit bloed.
Het zijn Onze ongerechtigheden,
Die Zijn verbrijzling boet.
De straf, die op ons hoofd moest wezen,
Verdraagt Hij in dees smart.
Door Zijne striemen zijn genezen
De wonden van ons hart.'

*M*ijn ziel geeft antwoord: 'Heer! ik dwaalde
Gelijk een schaap in 't rond;
Zijt Gij 't, op wien mijn misdrijf daalde,
Gij Herder, die mij vondt?
Zijt Gij voor mij, voor mijne zonde
Gelijk een lam geslacht?....'
Aanbidlijk woord, door uwen monde
Gesproken: "T IS VOLBRACHT!"

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	4
1. Inleiding.....	5
1.1 Periode.....	5
1.2 Locatie.....	6
1.3 Personen.....	7
1.4 Réveil-concept.....	9
1.5 Onderzoeksvraag.....	12
1.6 Stand van het onderzoek.....	13
2. Analyse Magdalena 1853 – 1861	22
2.1 Inleiding.....	22
2.2 Stichtelijke bijdrages - proza	24
2.3 Stichtelijke bijdrages - poëzie.....	29
2.4 Theoretische bijdrages.....	37
2.5 Bijdrages over verenigingen voor sociaal werk	42
2.6 Bijdrages over evangelisatie- en zendingswerk.....	47
2.7 Bijdrages over bestuur, cultuur en natuur.....	52
3. Conclusie	59
3.1 Vraag	59
3.2 Verhouding van de analyse tot de stand van het onderzoek	59
3.3 Resultaten uit de analyse.....	59
3.4 Vervolgonderzoek.....	64
3.5 Tot slot.....	65
4. Bibliografie	66
4.1 Literatuur	66
4.2 Internet.....	69

Voorwoord

Het schilderij op de voorkant van deze thesis is gemaakt door Ary Scheffer. Het is een afbeelding van Maria Magdalena die bij het kruis staat en bidt. Het gedicht op de pagina daarna, *‘De Magdalene bij ’t kruis’*, is door Nicolaas Beets bij dit schilderij geschreven.¹ Met deze thematiek zijn we midden in de kring waarover het in deze thesis zal gaan, de Réveilkring rondom de reeks van het jaarboekje ‘Magdalena’. Het schilderij van Ary Scheffer stond op één na op alle titelpagina’s. Blijkbaar vond de redactie van het jaarboekje in dit schilderij een treffende afbeelding van het werk dat zij probeerden te doen, namelijk het brengen van zondaressen tot berouw en bij het kruis. Beets heeft in deze jaarboekjes verschillende bijdrages geschreven en in zijn gedicht klinkt de gedachtewereld van deze Réveilkring door.

Het is inspirerend om bezig te zijn met een tijd die enerzijds ver achter ons ligt, meer dan een eeuw is al verstreken, maar tegelijk op veel punten zo vertrouwd is. Het was een wereld die sneller veranderde dan ooit te voren. Een wereld waarin mensen zochten naar hun plaats te midden van alle geluiden die er klonken. Het is een tijd waarin mensen zichzelf en anderen meer en meer als individu gingen beschouwen en ook zo met elkaar omgingen. Het was een tijd waarin mensen soms het gevoel hadden dat het einde van de wereld nabij moest zijn.

En juist in die tijd zien we ook een toenemende zorg en aandacht voor de minderbedeelden. Juist in die tijd begon men zichzelf en anderen op te roepen en aan te zetten om niet passief te wachten totdat de overheid of andere instituties het werk zouden doen, maar om zelf te doen wat er maar in het vermogen ligt om anderen tot hulp te zijn. Moge de herinnering aan de grote en kleine mannen en vrouwen van toen ons aansporen om ons net als zij in te zetten voor het welzijn van anderen naar de gave die ons gegeven is.

Tot slot wil ik in het tot stand komen van deze thesis graag drie personen in het bijzonder danken. Allereerst prof. dr. M.A. Matthias die de eerste interesse in het Réveil wist op te wekken en ook in de verdere begeleiding steeds verder hielp en waar nodig corrigeerde en enthousiasmeerde. Ten tweede dank ik dhr. E. Jansen, de archivaris van de OG Helderingsstichting en in hem de gehele stichting voor het belangeloos ter beschikking stellen van het materiaal en het helpen vinden van de juiste bronnen. Ten derde dank ik prof. dr. F.A. van Lieburg voor zijn bereidheid om de thesis te beoordelen.

A.M. van Mourik

¹ https://www.dbnl.org/tekst/beet005gedio4_01/beet005gedio4_01_0021.php (geraadpleegd: 7-6-2019 15:52).

1. Inleiding

1.1 Periode

a) Onder het Nederlandse Réveil verstaan wij in dit onderzoek een christelijke opwekkingsbeweging binnen het protestantisme van Nederland in de 19e eeuw. Voor de beschrijving van deze opwekkingsbeweging is het boek *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865* van dr. M.E. Kluit een standaardwerk geworden. Uit deze titel blijkt direct de periode waarin Kluit de beweging situeert, namelijk van 1815 tot en met 1865. Hierbij moet wel enige relativering in acht genomen worden. Voor een jaartal enige jaren eerder of later kunnen ook goede argumenten worden aangedragen.² Echter om een begrip als ‘het Réveil’ operationeel te maken is het goed om (met voorgaande opmerking in het achterhoofd) toch jaartallen aan te geven. 1815 is het jaartal waarin Bilderdijk privécolleges aan Da Costa gaat geven, die later uitlopen op verdere colleges in Leiden. 1865 is het jaartal dat de Confessionele Vereniging werd opgericht, wat door Kluit gekenschetst wordt als ‘*een opflikking van het oude Réveil-ideaal*’³.

b) Binnen deze periode (1815 tot en met 1865) kunnen twee periodes worden onderscheiden. De eerste periode loopt van 1815 tot ongeveer 1840 en de tweede van ongeveer 1840 tot en met 1865. Per locatie waar het Réveil zich manifesteerde, verschilt deze grens enigszins maar ergens in de jaren 40 van de 19e eeuw verandert de manifestatievorm van het Réveil. Treffend werd het als volgt verwoord door Stapert-Eggen en Vree: ‘*In de jaren veertig won het Réveil sterk aan invloed, met name in en na 1848. De aanduiding van de beweging veranderde. In plaats van over “de school van Bilderdijk”, sprak men sindsdien vooral over Groen en de Zijnen*’⁴. Of anders gezegd het contrarevolutionaire denken van Bilderdijk maakte plaats voor het antirevolutionaire denken van Groen. Vree gaat zelfs zover dat hij de eerste periode ‘het Réveil van Bilderdijk’ noemt en de tweede periode ‘het Réveil van Groen’.⁵ Ook De Gaay Fortman doet dit: ‘*wellicht doet men het best, den tijd na omstreeks 1840-1845 met De Graaf en Gewin als een zelfstandig Réveil, ofschoon niet los van den voorafgeganen tijd, te beschouwen*.’⁶ De overeenkomsten, met name in de personen, zijn echter zo groot, dat het beter lijkt om de twee

² In haar beschrijving van deze jaartallen geeft Kluit dit zelf ook aan. M.E. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten.1815-1865* (Amsterdam: Uitgeverij H.J. Paris N.V.,1970), 8.

³ Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 494.

⁴ M. Stapert-Eggen en J. Vree, “Aspecten van het Réveil in druk,” in: *Aspecten van het Réveil in druk*, A.J. van den Berg, G.J. Johannes, P. Visser en J. Vree (red.) (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 1998), 12.

⁵ Jasper Vree, “Het Réveil als partij in de Nederlandse samenleving. Opkomst, groei, doorwerking en geschiedschrijving (1833-1891),” in: *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*, Fred van Lieburg (red.) (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2012), 106; Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 205.

⁶ B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil* (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1980), 115. Zie ook het hele hoofdstuk (115-143).

periodes wel te onderscheiden, maar niet te scheiden. In de eerste periode was men afkeriger van politiek, meer bezig met de persoonlijke religie en streed men tegen het liberalisme binnen de kerk en theologie. In de tweede periode ging men zich actiever bezighouden met politiek, zelf deelnemen aan de Tweede Kamer en ging de aandacht meer naar sociaal-maatschappelijk werk vanuit de persoonlijke geloofsovertuiging.⁷ Dit komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de afkeer van maatschappijen en verenigingen in de eerste decennia van het Réveil (een erfenis van Bilderdijk) tegenover een oprichten van maatschappijen en verenigingen (bijvoorbeeld voor zending) in de latere decennia van het Réveil. Deze veranderingen komen we tegen bij de ‘woordvoerders’ van het Réveil, de bekende namen die de beweging dragen, maar de veranderingen beperken zich zeker niet tot hen. Het gaat hier om veranderingen die breder in de samenleving plaatsvonden, waaronder nieuwe ontwikkelingen in politiek, samenleving en geschiedenis, en die hun weerslag hadden op het karakter van het Nederlandse Réveil.

1.2 Locatie

a) Het Réveil manifesteerde zich, zoals reeds benoemd (1.1b)⁸, op verschillende locaties. De twee belangrijkste locaties (of zuiverder gezegd, de locaties waar in de literatuur de meeste aandacht aan wordt besteed) zijn Amsterdam en Den Haag. De personen die vrijwel altijd tot het Réveil worden gerekend, woonden en werkten vooral in deze twee hoofdsteden. Dat het de hoofdstad van Nederland is en de stad waarin de regering permanent zetelt na de Belgische Opstand is waarschijnlijk ook de reden dat daar de meeste aandacht op valt en viel. Dit zijn tevens de steden waarin relatief veel gegoede burgerij leeft en waar veranderingen op politiek gebied het eerst gevoeld worden. Naast deze twee steden worden ook Rotterdam, Utrecht en Nijmegen in de literatuur genoemd. Ten slotte is er een afzonderlijke loot uit de Réveilstam in Friesland opgekomen rondom het werk van ds. Fockens.

b) Elk van deze locaties had zijn eigen sfeer en cultuur doorgaans gekleurd door de meest prominente vertegenwoordiger(s) van het Réveil op die locatie. Tegelijk staat geen locatie op zichzelf. Er is veel onderlinge correspondentie wat niet in het minst blijkt uit de grote hoeveelheid brieven waaruit in de literatuur geciteerd wordt. Men wisselde soms dagelijks brieven uit.

⁷ Bernard Kruithof, ‘“In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen”. Het Réveil en de sociale noden,’ DNK nr. 56 (2002), 8, 15; O.W. Dubois, ‘Een mosterdzaadje in Zetten. De eerste tien jaar van het asiel Steenbeek 1848-1858,’ DNK nr. 56 (2002), 17.

⁸ Op verschillende plaatsen in de thesis wordt naar andere plaatsen in de thesis verwezen. Dit gebeurt door middel van deze notering. Het eerste cijfer duidt het hoofdstuk aan, het tweede cijfer de paragraaf binnen dat hoofdstuk en de letter de betreffende alinea.

1.3 Personen

a) Hiermee is een tijds- en plaatsaanduiding gegeven van het Réveil. De moeilijkste vraag wacht dan nog, namelijk wie behoren tot het Réveil? Welke personen en eventueel welke verenigingen, tijdschriften et cetera behoren tot het Réveil? Over bepaalde personen zal nauwelijks discussie zijn, bijvoorbeeld Da Costa, Groen van Prinsterer, Capadose, Heldring, De Clercq en Van Hogendorp.⁹ Voor andere personen zal dit meer discussie opleveren; want op basis van welke criteria wordt iemand wel of niet tot het Réveil gerekend? Honders brengt dit punt kernachtig naar voren, maar door alle auteurs wordt dit op de een of andere wijze onder woorden gebracht: *‘Het is toch wel duidelijk, niet alleen dat er vogels van diverse pluimage waren, maar ook dat op werkelijk alle onderscheiden terreinen de meest aperte tegenstellingen naar voren zijn gekomen. Op grond waarvan waren al deze antipodische gestalten toch “broeders” en “vrienden”?’*¹⁰

b) In de literatuur wordt hier verschillend mee omgegaan. Van der Zwaag situeert de aanhangers van het Réveil bijvoorbeeld sterk rondom Bilderdijk. Niet zonder instemming citeert hij R.B. Evenhuis: *‘Maar dé grote man van het Nederlandse Réveil, de vader ervan, is natuurlijk Bilderdijk geweest’*¹¹ en noemt hij zijn laatste hoofdstuk *Het nationale Réveil rond Bilderdijk*. Voor Van der Zwaag is Bilderdijk de centrale spil in het Réveil, maar daarmee valt het zwaartepunt van zijn beschrijving ook op die eerste periode tot 1840. Waarschijnlijk is dit ook de oorzaak van de merkwaardige opmerking van Knetsch in zijn bijdrage: *‘Hier stuiten we op de grenzen van het Réveil dat, ondanks aanzetten tot sociaal denken bij sommigen, in wezen niet verder is gekomen dan de zorg voor afzonderlijke zielen, die het dan ook in bepaalde omstandigheden onverbiddelijk kon laten vallen.’*¹² Als beschrijving voor de eerste periode van het Réveil kan deze beschrijving redelijk gehonoreerd worden, maar zoals later uitgebreider aan bod zal komen (hoofdstuk 2 en in het bijzonder 2.5), zeker niet als beschrijving van de tweede periode van het Réveil en daarmee ook niet als beschrijving voor het Réveil in het algemeen.

c) Een tegenhanger voor Van der Zwaag is De Gaay Fortman die zich sterk richt op de antirevolutionaire politiek, wat vooral in de tweede periode opkomt. Wanneer bijvoorbeeld wordt gekeken naar de geboorte- en sterfjaartallen uit de inhoudsopgave van het boek van De Gaay

⁹ De reden dat deze namen als vooronderstelling gehanteerd lijken te worden in de literatuur, wordt echter nergens echt uitgewerkt.

¹⁰ A.C. Honders, ‘Op zoek naar de theologische structuur van het Réveil,’ *Kerk en Theologie* 27e jaargang (1976), 1.

¹¹ W. van der Zwaag, *Twaalf Réveilgetuigen* (Barneveld: Uitgeverij Gebr. Koster, 2003), 67.

¹² F.R.J. Knetsch, “Louis Gabriel James (1795-1867), Waals predikant te Breda, eerste Réveilpredikant in Nederland,” in: *Aspecten van het Reveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Réveil-Archief*, J. van den Berg, P.L. Schram en S.L. Verheus (red.) (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1980), 137.

Fortman dan valt op dat deze veelal in de 19e eeuw vallen, zodat ook het moment van volwassen worden en deelnemen aan het maatschappelijk leven een stuk na 1815 valt.¹³ De naam *Bilderdijk* komt volgens het register van personen slechts twintig keer voor, waarbij dit op de plaatsen waar dit gebeurt vaak slechts en passanté is. Voor De Gaay Fortman is vooral de politieke voorkeur van groot belang ook in zijn beschrijving van de personen.¹⁴

d) Hieruit komt al naar voren dat er geen duidelijke criteria zijn voor het bepalen of iemand wel of geen aanhanger is van het Réveil. Een tekenend voorbeeld hiervan is het hoofdstuk *Cornelis Koetsveld (1817-1893), réveilman honoris causa*. Hierin behandelt Onstenk de vraag of Cornelis Koetsveld een Réveilman was of niet. Het opvallende is dat Onstenk op verschillende punten aangeeft dat Koetsveld theologisch eigenlijk niet goed binnen het Réveil past en dat Koetsveld zichzelf distantieerde van het Réveil, waardoor hij geen réveilman in eigenlijke zin. En toch zou hij wel een réveilman *honoris causa* genoemd kunnen worden. Dit is eigenlijk een merkwaardige conclusie wanneer de lijn van het hoofdstuk gevolgd wordt. Enkel de reden dat Koetsveld sociaal werk deed (waarbij hij in contact stond met mensen van het Réveil) en dit deed vanuit een christelijke overtuiging (namelijk ‘De liefde van Christus dringt ons’¹⁵) maakt voor Onstenk dat Koetsveld een réveilman *honoris causa* is. Echter deze redenen zijn geen voldoende criteria om iemand in te delen bij het Réveil, omdat dit voor elke christen zou kunnen gelden en alle andere door Onstenk beschreven punten negatief uitvallen.

e) De indruk die hierdoor ontstaat is dat de persoonlijke indruk en voorkeur van een auteur bepaalt of iemand wel of niet bij het Réveil hoort. Wanneer het Réveil als een positieve stroming wordt gezien en het deelnemen hieraan als een compliment wordt gezien, dan ontstaat het gevaar dat individuen naar het Réveil toe worden gepraat. Bij het ontbreken van lidmaatschappen en dergelijke zal er ook altijd een fluïde grens blijven tussen het wel of niet tot het Réveil behoren, waarbij rondom het horen bij het Réveil een schil van sympathisanten zal zijn.

f) Een poging om een objectievere maatstaf te ontwikkelen, vinden we bij Honders. Hij probeert een theologische structuur te beschrijven die als gemene deler van het Réveil beschouwd

¹³ Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil*, 5.

¹⁴ Hierbij moet wel een kanttekening worden geplaatst. Het boek *Figuren uit het Réveil* is een bundeling van losse artikelen en geen samenhangend relaas over het Réveil. Wellicht heeft De Gaay Fortman bewust gekozen voor deze kant van het Réveil, bijvoorbeeld omdat hij dit een onderbelicht onderdeel van het Réveil vond. Dat is niet met zekerheid te achterhalen. Desondanks blijft het een opvallende constatering dat hij zoveel aandacht geeft aan de tweede periode van het Réveil en nauwelijks aan de eerste periode, terwijl dit meestal andersom is.

¹⁵ A.J. Onstenk, “Cornelis van Koetsveld (1807-1893). Reveilman honoris causa,” in: *Aspecten van het Reveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Réveil-Archief*, J. van den Berg, P.L. Schram en S.L. Verheus (red.) (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1980), 188.

kan worden. Wanneer dit zou lukken, ontstaat daarmee een instrument om individuele personen, verenigingen et cetera te beoordelen. Binnen die theologie staan de inspiratie van de Bijbel, de Drie-eenheid en de klassieke verzoeningstheologie die uitgaat van de verdorvenheid van de menselijke natuur en waarbij die zondeschuld verzoend wordt door Jezus' dood en wordt toegerekend uit genade centraal.¹⁶ Met name bij het leerstuk van de Kerk (de ecclesiologie) gingen de wegen uiteen, op sommige momenten zelfs letterlijk.¹⁷ Voor zover bekend is deze aanzet echter niet verder ontwikkeld tot een instrument om te beoordelen.¹⁸

g) In het kader van dit onderzoek zal de vraag naar de exacte afbakening onbeantwoord blijven. Zoals al aangegeven (1.3a) worden Heldring en zijn sociale werk algemeen tot het Réveil gerekend, waardoor de vraag naar die afbakening in het kader van dit onderzoek minder relevant is.

1.4 Réveil-concept

a) Vanuit de constatering dat er geen eenduidige beoordeling voor het al dan niet behoren tot het Réveil voor handen is, is de reactie van Van Lieburg begrijpelijk: *'Op meso- en microniveau is het Réveil-concept veel minder bruikbaar.'*¹⁹ en: *'Er is geen behoefte aan nieuwe constructies van een Dordtse, Drentse of Driesumse Réveilkring, ook al zal er in elke stad, provincie of dorp wel een vroeg- of midden-negentiende-eeuws netwerk van bemiddelde protestanten*

¹⁶ Honders, 'Op zoek naar de theologische structuur van het Réveil,' 9.

¹⁷ Honders, 'Op zoek naar de theologische structuur van het Réveil,' 10-13.

¹⁸ Ook Kuiper heeft in het hoofdstuk *Kerngroepvorming, met name binnen het Amsterdamse Réveil* een poging gedaan tot een objectieve indeling van personen die tot het Réveil behoren, door hem 'kerngroepleden' genoemd. Hierbij neemt hij twintig gebeurtenissen en kringen die volgens hem *'in het boek van Kluit als centraal voor de ontwikkeling van de waarden en praktijken van het Réveil beschouwd worden'*. Hierbij moet wel aangetekend worden dat deze gebeurtenissen in het boek van Kluit veel aandacht krijgen, maar ze worden niet als zodanig benoemd. Hier ligt dus een subjectieve interpretatieslag van de auteur op basis van het boek van Kluit. Vervolgens benoemt Kuiper mensen tot kerngroeplid op voorwaarde dat zij bij minstens drie (het is onduidelijk waarom bijvoorbeeld geen twee of vier) van deze twintig betrokken waren. Zo komt hij tot een lijst van honderdeen kerngroepleden. Het mooie van deze lijst is dat er een min of meer objectieve opsomming van personen plaatsvindt, waarbij de personen die men zou verwachten voorkomen (bijvoorbeeld Da Costa), maar waarbij persoonlijke voorkeuren (zoals hierboven beschreven bij Onstenk) geen rol spelen. Hoewel er op punten vragen gesteld kunnen worden, bijvoorbeeld waarom deze twintig gebeurtenissen en kringen en waarom moet men betrokken zijn bij drie van deze gebeurtenissen en kringen, is het qua objectivering een interessante onderneming. Dick Kuiper, "Kerngroepvorming, met name binnen het Amsterdamse Réveil. Over sociale lagen en familierelaties in de lange negentiende eeuw (1815-1914)," in: *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*, Fred van Lieburg (red.) (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2012), 15-18.

¹⁹ Fred van Lieburg, "Een wereldwijde opwekking in het protestantse vaderland. De historiografie van het Nederlandse Réveil," in: *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*, Fred van Lieburg (red.) (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2012), 279.

*zijn geweest die elkaar ontmoetten rond de bijbel en met elkaar actief waren in het bevorderen van het welzijn van minder bedeeden. Wat van belang blijft, is het onderzoek naar zulke netwerken, instellingen of personen zelf, los van het keurslijf van een loze of steriele definitie van een religieuze beweging.*²⁰ In de laatste zin lijkt echter een onterechte koppeling van de woorden ‘keurslijf’ en ‘definitie’ plaats te vinden. Een definitie van een religieuze beweging kan een keurslijf vormen en het hoofdstuk over het diaconessenwezen laat, zoals Van Lieburg terecht aangeeft, zien hoe het fout kan gaan. Echter misbruik van een zaak hoeft niet per se te leiden tot afschaffing van die zaak, maar kan ook leiden tot nauwkeuriger en zuiverder gebruik van de zaak. De geschiedenis bestaat uit miljarden menselijke individuen, die biljoenen dagen hebben geleefd en triljoenen dingen hebben meegemaakt. Een dergelijke hoeveelheid data is niet te bespreken en/of te onderzoeken wanneer er geen structuur in wordt aangebracht. Voor een historicus is het eenvoudiger om een structuur aan te wijzen, wanneer dit een structuur is die toentertijd evident en objectief was, bijvoorbeeld lidmaatschap van een vereniging en hier lijkt van Lieburg op aan te sturen.

b) Echter historisch onderzoek gaat verder dan steriele gegevens, het gaat ook om gedachten, mentaliteiten en ideeën. Het ontbreken van evidentie en objectiviteit betekent niet dat er geen structuur kan worden geconstrueerd die wel degelijk behulpzaam kan zijn in het beschrijven van geschiedenis. Met andere woorden om op macroniveau te kunnen werken met een begrip als het Réveil dient een dergelijk begrip ook op meso- en microniveau aanwezig te zijn. Immers het macroniveau wordt geconstrueerd door de kleinere eenheden die invloed hebben op het macroniveau. Als op de lagere niveaus een begrip als het Réveil niet zichtbaar wordt, dan kan het ook niet aanwezig zijn op het hoogste niveau. De som der delen kan zeker meer zijn dan de delen, maar niet wezenlijk anders dan de delen. Juist wanneer het om gedachten en mentaliteiten gaat is de kans groot dat dit niet objectief is vastgelegd in een lidmatenregister, maar wel degelijk begrepen ligt in teksten et cetera. Sterker nog, het is waarschijnlijk dat veranderingen op het niveau van cultuur en mentaliteit voor de mensen uit die tijd minder zichtbaar waren doordat zij in die tijd leefden. Voor onderzoek is de mogelijkheid om afstand te nemen van belang. Hierdoor verdwijnen weliswaar details, maar worden de grotere lijnen zichtbaar die anders verborgen blijven. Op deze wijze kan vanaf een afstand een stroming worden geïdentificeerd waarin aspecten van die cultuur verenigd zijn, zonder dat zij zichzelf als stroming zag. In het kort, deconstructie is niet de enige historische mogelijkheid.

²⁰ Lieburg, “Een wereldwijde opwekking in het protestantse vaderland. De historiografie van het Nederlandse Réveil,” 279.

c) In deze zelfde bundel lijkt Paul het standpunt van Van Lieburg ook te nuanceren. Hij schrijft: *'Belangrijker, proef ik uit deze bundel, is het stellen van nieuwe vragen aan de beweging die bekend staat als het Réveil – vragen die misschien niet per se adequater zijn dan die uit de jaren 1930 of 1970, maar op dit moment als interessanter of vruchtbaarder worden ervaren.'*²¹ Hiermee laat hij het voorgaande onderzoek in ere staan, ook als het onderzoek op microniveau betreft, maar geeft hij tegelijk aan dat vandaag de dag de vragen meer op het macroniveau liggen. Dit geeft de mogelijkheid om met waardering en respect het voorgaande onderzoek serieus te nemen, maar vanuit een nieuw gezichtsveld toch kritisch te bevragen.

d) Want een nieuw gezichtspunt is het zeker om meer op macroniveau te kijken naar het Réveil. Lange tijd domineerde het adagium van Kluit: *'Het Réveil was slechts weer te geven in personen. Het was een innerlijk gebeuren, waarvan de uiterlijke gebeurtenissen een soms wat flauwe afspiegeling gaven.'*²² Deze nadruk op biografieën heeft lang het Réveilonderzoek beheerst. Het boek van Kluit *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*²³ gaat in de beschrijving grotendeels van persoon naar persoon. De biografie van geboorte tot sterven staat centraal waarbij onderlinge relaties een voorname rol spelen, met name om (wederzijdse) beïnvloeding tussen individuen te laten zien. Ook de latere bundels van het Réveil-Archief, *Aspecten van het Réveil*²⁴ en *Figuren van het Réveil*²⁵ zijn grotendeels biografisch evenals het boek van Van der Zwaag^{26,27} Tegelijk is het juist dit adagium waar Van Lieburg kritiek op heeft, omdat hierbij personen ingepast worden in het grotere verhaal van het Réveil en hun leven op deze wijze selectief wordt beschreven. Hoewel het niet noodzakelijk is, bestaat het risico dat het Réveil een keurslijf gaat vormen waarbij de levens van mensen onterecht eenzijdig worden beschreven. Tegelijkertijd blijft het echter onmogelijk om het leven van een mens niet selectief te beschrijven; dan zouden er miljoenen of miljarden seconden beschreven

²¹ Herman Paul, "Slotbeschouwing: het internationale evangelicalisme in de vroege negentiende eeuw," in: *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*, Fred van Lieburg (red.) (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2012), 282.

²² Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 8.

²³ Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*.

²⁴ Berg, Schram en Verheus, *Aspecten van het Reveil*.

²⁵ Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil*.

²⁶ Zwaag, *Twaalf Réveilgetuigen*.

²⁷ Dit is ook het punt waar Jasper Vree kritiek op heeft. Hij zou meer aandacht willen voor de institutionele kant van het Réveil, die vooral in de tweede periode van het Réveil opkwam. Hij verwacht hiermee ook dat personen en aspecten die tot nu toe in de schaduw van Bilderdijk en de zijnen vielen naar voren komen. Tot nu toe is er (veel) minder aandacht geweest voor deze tweede periode van het Réveil. Vree, "Het Réveil als partij in de Nederlandse samenleving. Opkomst, groei, doorwerking en geschiedschrijving (1833-1891)," 106. Een welkome uitzondering daarop vormt het reeds genoemde boek van De Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil*.

moeten worden. Het is de opdracht en de opgave voor een historicus om onbevangen²⁸ teksten te bestuderen en daaruit de relevante (in dit onderzoek met het oog op het Réveil) gegevens te putten en te verwerken. Ook in deze thesis wordt er selectief verwezen naar literatuur. Uit sommige bronnen van een paar honderd pagina's wordt slechts een handvol pagina's aangehaald, omdat deze relevant zijn voor dit onderzoek. Daarmee wordt niet gezegd dat deze bronnen alleen over dit thema gaan of dat deze bronnen niet meer zeggen. Het enige wat daarmee wordt gezegd is dat dit volgens de auteur de relevante passages zijn in het kader van dit onderzoek. Op een dergelijke wijze zal ook het leven van mensen beschreven en onderzocht moeten worden.

1.5 Onderzoeksvraag

a) De uitwerking van dit adagium in de literatuur heeft zoals aangegeven (1.4d) geresulteerd in biografieën. Deze biografieën zijn vaak erg beschrijvend. Er wordt beschreven wat men doet, wanneer men iets doet, waar men iets doet en vaak ook hoe en met wie. Het waarom, waardoor en waartoe blijft vaak echter achterwege. Mogelijk is de reden daarvoor dat het moeilijker is om iemands motieven goed te onderzoeken dan iemands handelingen. De handelingen laten namelijk directe sporen na, maar de motieven (meestal) niet. Twee personen kunnen exact hetzelfde doen, maar vanuit verschillende motieven. Iets goeds doen (sociaal werk) zegt bijvoorbeeld niets over de vraag of dat gebeurt vanuit een christelijke motivatie. In het kader van het diaconessenwezen werd dat treffend als volgt verwoord: *'dat het hier geene zaak gold van bloot philanthropischen aard, maar dat het werk der ziekenverpleging, zou het aan zijn doel beantwoorden, op Christelijken grondslag moest zijn gevestigd, dat het dienstbaar moest worden gemaakt aan de uitbreiding en bevestiging van het koninkrijk des Heeren, dat het met één woord, een werk van geheel Christelijken aard moest zijn'*²⁹ Hierin wordt het seculiere sociaal werk afgezet tegen het christelijke sociaal werk. Het is uiterlijk wellicht hetzelfde werk, maar de motieven zijn heel verschillend.

²⁸ Van Dale geeft als betekenis van onbevangen: "ongedwongen, vrijmoedig, onbeschroomd". Ton den Boon en Ruud Hendrickx (red.), *Groot woordenboek van de Nederlandse taal* (Utrecht: Van Dale Uitgevers, 2015), 2658. Een historicus moet vrijmoedig de tekst lezen, een persoon bestuderen, zoekend naar wat relevant is (dus niet zonder vooroordeel, immers wat wel of niet relevant is, is een vooroordeel en het is per definitie onmogelijk om bij het onderzoeken van een onderwerp volledig onbevooroordeeld te zijn), maar de mogelijkheid openhoudend dat er niets relevant is of dat iemand toch anders is en/of dacht dan was verwacht (dus ongedwongen). Op deze manier kan een historicus historie schrijven zonder gebonden te zijn aan het opschrijven van al die seconden en zonder door een keurslijf gedwongen te worden om eigenaardigheden en problemen niet weer te geven.

²⁹ Mart van Lieburg, "Het vroege diaconessenwezen in Nederland (1836-1886)," in: *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*, Fred van Lieburg (red.) (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2012), 126.

b) Op dat punt wil dit onderzoek ingaan. Dit onderzoek zal vanuit de bijdrages gaan zoeken naar wat kenmerkend is voor de gedachtewereld van het Réveil. Daarbij is het dus een veronderstelling dat het Réveil als een beweging ook qua gedachtewereld als een min of meer eenduidige beweging te identificeren is (zoals in de voorgaande paragrafen, 1.1 t/m 1.4, is benoemd) en dat in de uitingen van hen die bij het Réveil horen deze gedachtewereld terug te vinden moet zijn. De uitingen die iemand doet, komen immers onder andere voort uit iemands levensbeschouwing en levenservaring. In directe zin hebben wij geen toegang meer tot de gedachtewereld van deze mensen en daarom zal dit onderzoek proberen de andere beweging te maken, niet vanuit een gedachtewereld richting de uitingen, maar vanuit de uitingen zoeken naar de gedachtewereld die daaronder ligt. Nu is de vraag naar de volledige gedachtewereld in het kader van deze masterthesis te omvangrijk, daarom is er gekozen om vooral het aspect van de sociale bewogenheid en de motieven daarvoor te onderzoeken. Daarmee luidt de onderzoeksvraag: ‘Welke elementen uit de gedachtewereld van de Réveilkring die zich uitdrukt in de jaarboekjes Magdalena zijn een aanleiding voor de sociale betrokkenheid van deze Réveilkring?’ Daarbij is de verwachting dat de elementen die vanuit dit onderzoek naar voren komen voor deze Réveilkring, ook in meer of mindere mate gelden voor de bredere beweging van het Réveil. Om deze vraag goed te onderzoeken zullen ook andere aspecten die misschien niet een directe verbinding lijken te hebben met de sociale betrokkenheid langskomen. Aangezien een gedachtewereld niet bestaat uit losse elementen, maar een min of meer samenhangend geheel is, is dit de beste manier om het te onderzoeken. Maar te midden van al die aspecten is de sociale bewogenheid het brandpunt waar dit onderzoek omdraait. Als primaire bron voor de uitingen zal het jaarboekje Magdalena worden gebruikt. In 2.1 zullen enkele verdere methodische vragen rondom het onderzoek worden behandeld. Nu wordt eerst de blik gericht op de huidige stand van het onderzoek met betrekking tot de sociale bewogenheid van het Réveil.

1.6 Stand van het onderzoek

a) Met name in de tweede periode is het Réveil sterk getekend door een sociale bewogenheid. Weliswaar benoemt Kluit Willem van Hogendorp als de eerste die de verbinding heeft gelegd tussen godsdienst en maatschappij, maar op dat moment lijkt er nog weinig navolging te zijn. Sterker nog, op dat moment ervoeren anderen binnen het Réveil de maatschappij meestal nog enkel als tegenstelling tot en vijandig tegen het christenleven (vergelijk bijvoorbeeld De bezwaren tegen de geest der eeuw van Da Costa).³⁰ Pas later wordt deze verbinding door andere gevolgd en wordt het zelfs een wezenskenmerk van het Réveil. In het eerder aangehaalde citaat van Van Lieburg (1.4a) staat ook niet voor niets: ‘*en met elkaar actief waren in het bevorderen*

³⁰ Zwaag, *Twaalf Réveilgetuigen*, 229; Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 181.

van het welzijn van minder bedeeden'³¹. Met name rondom de bijeenkomsten van de Christelijke Vrienden (1845-1854) komt dit openbaar. Dit was een plaats waar de geestverwanten elkaar vonden om te spreken over vele onderwerpen, maar in het bijzonder over sociaal-maatschappelijk werk. Dat was het thema waardoor door Heldring en Groen de oproep was gedaan om bij elkaar te komen.³² Het waren ontmoetingen van Christelijke Vrienden en met nadruk geen genootschap. Het is nooit op die wijze geformaliseerd. Zeker in de begintijd had de term 'genootschap' een negatieve connotatie. Het was te verweven met het Verlichtingsdenken over deugden wat voor het Réveil te ver afstond van het christendom, maar het was ook te veel vanuit een ivoren toren. In de woorden van Heldring: *'Mijn hart wordt vijandig tegen alle genootschappen. Waarom? Dat is het materiele Christendom zonder geest en leven. Genootschappen zijn rustpunten, waar de mensch zijn geloof en liefde nederlegt, om eens te zien wat goed hij met zijn f 5,- doen kan?'*³³ en later: *'Een zendeling, die door de liefde gedrongen heengaat en in armoede Christus predikt is mij dierbaarder dan een geheel zendelinggenootschap'*.³⁴ Het bleef dus een vrije bijeenkomst, waarin men vanuit hun persoonlijk geloof sprak en men zich gezamenlijk zocht in te zetten voor het welzijn van de maatschappij, maar dan wel zonder verplichtingen en lidmaatschappen. Tegelijk wordt hier duidelijk dat het Réveil kind van zijn tijd was, omdat er met name in latere tijd toch allerhande verenigingsvormen opkwamen, onder andere om hulp te bieden in de nood van de wereld.³⁵

b) Wanneer vervolgens wordt ingezoomd om helder te krijgen welke motieven hierin meespeelden dan komt daar het beeld uit naar voren dat in het vervolg van deze paragraaf geschetst wordt. Daarbij moet opgemerkt worden dat dit beeld 'gedestilleerd' is uit de teksten. Doorgaans zijn de teksten (zoals eerder gezegd, 1.4d en 1.5a) niet echt bezig met motieven, maar blijkt bijvoorbeeld uit een citaat dat vanuit een brief wordt aangehaald toch iets van de

³¹ Lieburg, "Een wereldwijde opwekking in het protestantse vaderland. De historiografie van het Nederlandse Réveil," 279; Cf. *'In maatschappelijk opzicht werkte het Réveil baanbrekend door zijn belangstelling en zorg voor de misdeelden'* Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 11.

³² Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 444; Maartje Janse, "Vereeniging en verlangen om vereenigd te werken," in: *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*, Fred van Lieburg (red.) (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2012), 174; Bart Jan Spruyt, "Tracasserie religieuse. De onvervulde belofte van een 'nader Réveil,'" in: *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*, Fred van Lieburg (red.) (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2012), 223; Kruithof, "In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen," 11; Dubois, 'Een mosterdzaadje in Zetten,' 17.

³³ Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 443.

³⁴ Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 443.

³⁵ Janse, "Vereeniging en verlangen om vereenigd te werken," 174-175; Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 178. Een voorbeeld hiervan is de Vereeniging tot Heil des Volks die door De Liefde in 1855 is opgericht. Hij richtte deze vereniging in naar voorbeeld van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Kruithof, "In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen," 13.

motieven die spelen. Ook worden her en der hierover opmerkingen gemaakt in de literatuur. Deze literatuur is hieronder als het ware gedestilleerd, waardoor al die losse elementen bij elkaar worden gebracht tot één beschrijving.

c) Historisch gezien speelt bij dit sociaal-maatschappelijk werk mee dat in de 19e eeuw de rol van de kerk in dit werk steeds verder werd teruggedrongen door de wet.³⁶ Men kreeg recht op staatssteun en was niet langer afhankelijk van de gunst van de kerk. Hiermee verdween echter het kader van tucht en opvoeding dat een belangrijke rol speelde bij de kerkelijke armenzorg en daarmee verdween de christelijke boodschap bij de armenzorg. Waar hiermee enerzijds de droom van vele liberalen en socialisten werd verwerkelijkt, wilde het Réveil anderzijds deze koppeling tussen zorg en tucht niet loslaten. En daarmee waren ze over het algemeen tegen deze ontwikkelingen gekant.³⁷

d) Een vraag die in het Réveil hierbij speelde was de vraag in hoeverre gelovigen zich op particuliere basis moeten inzetten voor sociaal werk of dat dit alleen een taak van de kerk is.³⁸ En als dit een taak van de kerk is, wat moet men dan doen wanneer de kerk deze taak verzaakt? Moet men afwachten, moet men de kerk manen tot haar taak of moet men dan het werk zelf opnemen (als een noodzakelijk kwaad) totdat de kerk het weer gaat doen? En wat is de rol van de overheid hierin? Over het algemeen was het gevoel dat *'het op de weg van de Kerk lag om zich op alle terreinen te laten gelden'*³⁹, maar omdat de kerk haar roeping verzaakt moeten *'wij doen wat eigenlijk de kerk moet doen'*.⁴⁰ Ook bij de zending speelt deze vraag en dit gevoel.

³⁶ Spruyt, "Tracasserie religieuse. De onvervulde belofte van een 'nader Réveil'," 222-223.

³⁷ Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil*, 121-122, 172. Zoals op veel plaatsen blijkt het Réveil ook hierin niet veel af te wijken van de heersende cultuur. Binnen de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was eenzelfde soort gedacht gangbaar, alleen nam een (rijke) man/vrouw dan de rol in die bij het Réveil door de diaconie diende te worden ingenomen. Hij/zij moest zich met de armen bemoeien en hen op weg helpen in onderwijs, werk, maar ook in godsdienst en moraal. Kruithof, "In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen," 6.

³⁸ De relatie tot de kerk was binnen het Réveil een moeizame. Sowieso waren er onder het Réveil al mensen die meedingen met de afscheiding en mensen die in de Hervormde kerk bleven. Dit wijst er al op dat de idee 'kerk' verschillend beleefd werd. Maar ook voor hen die in de Hervormde kerk bleven, was dit een strijd, omdat de kerk in haar geheel modernistische neigingen had en niet nadrukkelijk een klassiek standpunt innam op bijvoorbeeld het gebied van de belijdenis. Kortweg kan gezegd worden dat men een ideaalbeeld had van een belijdende kerk waarin iedereen klassiek geloofde. Bij het ontbreken hiervan zochten sommige dat ideaalbeeld gestalte te geven in een afgescheiden kerk en anderen door binnen de oude kerk te blijven en daar te bidden en te werken voor haar herstel. Het ideaalbeeld werd breed gedeeld al bleef er wel verschil van mening over de organisatorische structuur die die ideale kerk moest hebben, moest de belijdenis wel of niet gehandhaafd worden, moest er wel of geen tucht uitgeoefend worden et cetera.

³⁹ Honders, 'Op zoek naar de theologische structuur van het Réveil,' 12.

⁴⁰ Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil*, 121-123. Cf. Kruithof, "In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen," 8.

Omdat de kerk geen gehoor geeft aan het zendingsbevel moeten particuliere gelovigen deze taak zelf op zich nemen.⁴¹

e) Dat dit eerst een vraag was, betekent niet dat men zich vervolgens terughoudend en aarzelend opstelde. Als motivatie voor het werk gebruikt het Réveil grootste woorden. De Clercq zag zijn sociale werkzaamheden op maatschappelijk terrein bijvoorbeeld als opdracht van God.⁴² Met name twee typen motieven komen veel voor. Het ene motief zijn min of meer letterlijke Bijbelteksten. Mevr. Groen van Prinsterer noemde het sociale werk bijvoorbeeld wandelen ‘*in de werken door Hem verordend en voorbereid opdat wij daarin zouden wandelen*’.⁴³ Een andere Bijbelpassage die door twee bronnen wordt geciteerd luidt ‘*De liefde van Christus dringt ons*’⁴⁴. Verder was ‘*Gedenkt der gevangenen, alsof gij mede gevangen waart*’ een bron van inspiratie voor Gefken⁴⁵ en het zendingsbevel van Christus voor Groen van Prinsterer⁴⁶. In het najaar van 1847 gebruikte Heldring Ezechiël 34:4⁴⁷ als appel voor collectes.⁴⁸ Blijkbaar was men in de Réveilkring gevoelig voor een dergelijk gebruik van Bijbelteksten, die als een persoonlijke oproep aan het adres van de gelovige werden beleefd. Een tweede motief (dat wel nauw met het vorige verbonden is en er soms in overloopt) is de vergelijking met Christus. Hij

⁴¹ I.H. Enklaar, “Groen van Prinsterer en het Nederlandsche Zendeling – Genootschap,” in: *Aspecten van het Reveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Réveil-Archief*, J. van den Berg, P.L. Schram en S.L. Verheus (red.) (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1980), 92. Overigens was zending lange tijd helemaal geen zaak van de kerk, maar van particulieren. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 47. Ook het zendingsbevel werd pas aan het eind van de 18e en vooral in de 19e eeuw als een zendingsbevel voor de kerk gezien, in ieder geval binnen de protestantse kerk(en). Daarmee is zending dus een ander verhaal dan armenzorg dat vanaf de eerste eeuwen al als een zaak van de kerk werd gezien. Réveilgelovigen lijken in hun denken met deze historische gegevens niet echt rekening te houden.

⁴² Zwaag, *Twaalf Réveilgetuigen*, 341.

⁴³ Lieburg, “Het vroege diakonessenwezen in Nederland (1836-1886),” 115. Een verwijzing naar Efeze 2:10: ‘*Want wij zijn Zijn maaksel, geschapen in Christus Jezus tot goede werken, welke God voorbereid heeft, opdat wij in dezelve zouden wandelen.*’

⁴⁴ Onstenk, “Cornelis van Koetsveld (1807-1893). Reveilman honoris causa,” 188; Lieburg, “Het vroege diakonessenwezen in Nederland (1836-1886),” 158; Kruithof, “In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen,” 10; Dubois, ‘Een mosterdzaadje in Zetten,’ 18. Een aanhaling van 2 Korinthe 5:14.

⁴⁵ Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil*, 98. Citaat van Hebreëën 13:3.

⁴⁶ I.H. Enklaar, “Groen van Prinsterer en het Nederlandsche Zendeling – Genootschap,” 92.

⁴⁷ Die tekst is een oordeel over de slechte leiders van het volk die nalaten te zorgen voor de behoeftigen. Er staat: ‘*De zwakke sterkt gij niet, en het kranke heelt gij niet, en het gebrokene verbindt gij niet, en het weggedrevene brengt gij niet weder, en het verlorene zoekt gij niet; maar gij heerst over hen met strengheid en met hardigheid.*’ Dit oordeel wordt gevolgd door een belofte dat God Zelf de leiding weer zal nemen.

⁴⁸ Dubois, ‘Een mosterdzaadje in Zetten,’ 18-19.

was rijk en is arm geworden, zouden wij als rijken dan niet aan de armen geven.⁴⁹ Zo kunnen wij onze liefde aan Hem tonen Die ons eerst heeft liefgehad.⁵⁰ Met name rondom armoede speelt dit motief een grote rol. Armoede is dan een mogelijkheid om de liefde en dankbaarheid aan God te tonen allereerst voor de genade die een gelovige zelf heeft ontvangen, maar afgeleid daarvan ook voor de rijkdommen die iemand heeft ontvangen. Daaraan wordt het oefenen in christelijke deugden dan ook gekoppeld, zoals zelfverloochening.^{51, 52} Christus heeft binnen het geloof dus niet alleen een plaats als het gaat om de individuele verlossing van de gelovige door het werk wat Hij eens gedaan heeft, maar Hij heeft ook een blijvende plaats in het geloof van het individu en zo ook in het geloof van de gemeenschap. Hij is een voorbeeld hoe men moet leven uit het geloof en welke deugden men moet nastreven om God te dienen.

⁴⁹ Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil*, 334. Verwijzing naar 2 Korinthe 8:9: 'Want gij weet de genade van onzen Heere Jezus Christus, dat Hij om uwentwil is arm geworden, daar Hij rijk was, opdat gij door Zijn armoede zoudt rijk worden.'

⁵⁰ Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 448. Verwijzing naar 1 Johannes 4:19: 'Wij hebben Hem lief, omdat Hij ons eerst liefgehad heeft.'

⁵¹ Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil*, 171-172.

⁵² Het artikel van Honders eindigt met een bespreking over de scheppingstheologie van het Réveil. Het gaat hierin vooral om een (door hem zo genoemde) ambivalentie binnen het Réveil(onderzoek). Deze ambivalentie houdt in dat het Réveil enerzijds gekend wordt door een grote sociale betrokkenheid, maar anderzijds geen sociaal-politieke antwoorden geeft. Honders nuanceert het aan het einde enigszins wanneer hij de toenmalige tijdsgeschiedenis in herinnering roept, maar blijft toch zeer kritisch over het ontbreken van sociaal-politieke antwoorden. Honders sprak echter (onder andere in navolging van Rasker die hij hierbij ook citeert) te veel vanuit de jaren '70, waarin een politiek links geluid breed gedragen werd. In zijn artikel stelt Honders feitelijk dat de enige juiste aanpak van onder andere armoede een sociaal-politieke verandering zou zijn. Dit is een stelling die hij vervolgens niet uitwerkt en toelicht. Hij legt deze taak bij de overheid. Te zeggen dat het Réveil terugdeinst voor de gevolgen, doet te weinig recht aan het fundamenteel andere denken binnen het Réveil over de inrichting van de maatschappij en de rol van de overheid. Men wilde geen afstand doen van de standenmaatschappij (omdat men deze als door God ingesteld beschouwde), maar binnen die maatschappij op een christelijke en daarmee sociale (voor hen is christelijk eigenlijk per definitie sociaal) wijze omzien naar de ander. Als Honders stelt: 'Wanneer wij pleiten voor begrip betekent dat overigens allerm minst dat wij menen dat zij daarmee verontschuldigd zijn.', stelt hij dat de enige juiste opvatting op dit punt de zijne is, namelijk dat de standenmaatschappij niet goed is en dat er een sociale revolutie plaats moest vinden. Voor de omvang en de scope van het artikel van Honders is dit een te grote stelling die ook als een algemeen erkend gegeven gepresenteerd wordt, in plaats van als een positie te midden van andere posities. Het is zeer ongepast om op deze manier het Réveil te beschuldigen van angst en zeker van puur economische motieven ('Is de theologische visie van b.v. Heldring niet al te zeer de theologische visie van zijn geldgevers geweest?'). Om dit gerechtvaardigd te mogen stellen is een uitgebreidere beschrijving/argumentatie (en wellicht studie) noodzakelijk. Honders, 'Op zoek naar de theologische structuur van het Réveil,' 13-17. Opvallend is daarbij ook dat Kruithof in het jaar 2002 wel degelijk zegt 'en met een duidelijke visie werden sociale noden aangepakt.' Kruithof, "In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen," 14. Hij is daarmee een medestander in de overtuiging dat Honders te weinig oog heeft gehad voor de volledige denkwereld van het Réveil, die een andere was dan zijn wereld van de jaren '70.

f) Door de industriële revolutie veranderde de samenleving en ook het vermogen van mensen om in levensonderhoud te voorzien. Meer mensen gaan naar de stad om in de fabrieken te werken, waarmee ze geld verdienen om eten te kopen. Wanneer in de beschikbaarheid van werk echter problemen ontstaan, ontstaan er direct problemen in het levensonderhoud, omdat ze geen eigen voedselvoorziening hebben waarop ze kunnen terugvallen. Daarbij wordt men afhankelijk van de rijken, de fabrieksdirecteuren et cetera die niet altijd het beste met hun werknemers voor hebben en er is dus een ongelijke machtsverhouding. De armen moesten geholpen worden, alleen (zoals eerder gezegd, 1.4c) niet door staatssteun. Al heel vroeg is men tegen deze vorm van armenzorg gekant. Bilderdijk wilde bijvoorbeeld dat de regering zou zorgen voor werk, zou zorgen dat iedereen jong kon trouwen en tegen geboortebeperking zou zijn, om zo door een goede levensinrichting de armoede te weren. Men had zelfstandigheid, in de zin van de mogelijkheid om in het eigen levensonderhoud te voorzien, hoog in het vaandel. De regering moest dus de goede kaders scheppen om noeste arbeid te kunnen verrichten en zo eerlijk geld te kunnen verdienen en niet zomaar geld geven of door de een of andere maatschappij mensen op willen voeden in deugden.⁵³

g) Een praktische uitwerking hiervan was bijvoorbeeld de naaischool van mevr. Groen van Prinsterer. Op deze manier werden meisjes opgeleid om zelf geld te verdienen en tijdens de lessen werd ook geestelijk onderwijs gegeven doordat er uit de Bijbel werd gelezen.⁵⁴ Hier stuiten we op een ander belangrijk punt in de armenzorg, stoffelijke en geestelijke hulpverlening moeten hand in hand gaan. Deze tweevoudigheid bleef in de Réveilkring bestaan.⁵⁵ Een citaat luidt: *'Zorg voor de mens in nood vanuit de liefde van Christus; een zorg die de gehele mens betref, niet het laatst ook de geestelijke zorg.'*⁵⁶ Dit laatste is eigenlijk een eufemisme, want die geestelijke zorg was binnen het Réveil juist het belangrijkste (zie ook de citaten uit voorgaande voetnoot). Het ging om de bekering van de zondaar en daarbij werd dan hulp gegeven aan de arme. Hulp werd dus vooral gegeven met het oog op bekering, een herstel van de mens in de

⁵³ Zwaag, *Twaalf Réveilgetuigen*, 198; Cf. het werk van Heldring, Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 440, 465-467; Kruithof, "In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen," 10; Dubois, 'Een mosterdzaadje in Zetten,' 22-23.

⁵⁴ Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 204-205.

⁵⁵ Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil*, 129, 161.

⁵⁶ Onstenk, "Cornelis van Koetsveld (1807-1893). Reveilman honoris causa," 187; Cf. Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil*, 161: *'die wist te geven uit eigen middelen, om Christus' wil, en niet vergat, dat ook daarbij de voorziening in geestelijke nooddrift het voornaamste dient te zijn.'* En ook p. 170, waar staat: *'waar de arme nog als het legaat van den Heer wordt aangemerkt, waar nog liefde is, niet zoozeer voor den medeburger als wel voor den medezondaar, waar nog een kerk is, die de taak der armbedeeling als een heiligen plicht beschouwt.'*

relatie tot God, waardoor de mens niet verloren zou gaan.⁵⁷ Men vond ook dat armoede een gevolg van de zonde was. Dit kwam onder andere door het veelvoorkomende drankmisbruik dat vaak uitmondde in armoede. Enkel geld of middelen geven was dus niet genoeg, omdat dit direct aan zaken als drank uitgegeven zou worden. Er was een bekering in het leven nodig om de armoede werkelijk te bestrijden.⁵⁸ Zo vormden evangelisatie en sociale verheffing, woord en daad, een eenheid en met evangelisatie zou dus ook de armoede worden bestreden.⁵⁹ Daarbij was er de angst binnen het Réveil dat het recht op een uitkering zou zorgen voor meer luiheid en armoede.⁶⁰

h) Overigens verschilde het Réveil in deze gedachten niet veel van de cultuur van die tijd. Ook de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was erop gericht om het volk op te voeden en te onderwijzen, maar dan vanuit de bron van de Nederlandse Verlichting.⁶¹ In de trant van bouw scholen, sluit gevangenissen. Het geloof dat mensen door een goede opvoeding (eventueel nog op latere leeftijd) betere burgers, betere echtgenoten en betere ouders zouden zijn, was wijdverbreid en daarom waren er veel pogingen tot opvoeding op allerlei wijzen. Het was vooral de inhoud van dat onderwijs waar het verschil in zat. De vroege (contrarevolutionaire) Da Costa was tegen maatschappijen. Vooral omdat het volgens hem een verkeerde manier van het verbeteren van de volksomstandigheden was. Opvoeden in de Verlichting zou niets helpen, men moest zich (op christelijke wijze) bekeren, alleen zo zou de nood van de wereld geleidigd worden.⁶² Zo klonk het ook bij Dirk van Hogendorp. Hij is tegen de deugdbetrachting die de kern van het onderwijs van de maatschappijen vormde, omdat de (volwassen) leerlingen dan op die deugden gaan vertrouwen en Christus niet meer nodig hebben. Christus waarschuwde immers al tegen de 'deugdlievende Pharizeën'.⁶³ Het Réveil vindt deugden op zich wel goed, alleen wanneer het niet gepaard gaat met of nog liever voorafgegaan is door echte bekering dan zoeken mensen die deugden enkel tot eigen eer een aanzien.

⁵⁷ Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil*, 115; Ook voor Dirk van Hogendorp was dit het voornaamste. Zwaag, *Twaalf Réveilgetuigen*, 269-270; Kruithof, "In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen," 14.

⁵⁸ Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 442-443; Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil*, 171, 324-325, 334; Honders, 'Op zoek naar de theologische structuur van het Réveil,' 12.

⁵⁹ Kruithof, "In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen," 10.

⁶⁰ Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil*, 173; Kruithof, "In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen," 4-5.

⁶¹ Zwaag, *Twaalf Réveilgetuigen*, 53; Kruithof, "In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen," 6-7.

⁶² Zwaag, *Twaalf Réveilgetuigen*, 134.

⁶³ Zwaag, *Twaalf Réveilgetuigen*, 269-270.

i) Nadrukkelijk komt dit ook tot uiting in het werk van Heldring bij Asyl Steenbeek.⁶⁴ Voor Heldring moest dit erop gericht zijn de vrouwen die waren opgenomen weer terug te krijgen in de maatschappij; resocialisatie werd dat genoemd. Daarin lag het dus dicht bij het algemene denken van die tijd. Maar de weg daar naartoe was voor Heldring wel een christelijke weg. Het was in de eerste plaats niet zozeer een sociaal, maar een religieus programma. Ze moesten berouw hebben van hun zonden, er afstand van nemen en dan konden ze weer als volwaardig lid van de maatschappij terugkeren in die maatschappij. Die volgorde was ook niet omkeerbaar, pas na berouw kon een nieuw leven beginnen: *'Het nieuwe leven in Christus behoorde als vanzelf ook tot een nieuw dagelijks leven te leiden.'*⁶⁵ Dit traject gebeurde volledig op basis van vrijwilligheid. Voor Heldring was dat van groot belang, het moest gaan om een oprechte bekeering tot een nieuwe levenswandel en dat kon voor hem alleen als er geen sprake was voor dwang.⁶⁶ Het geloof is iets persoonlijks tussen God en mens, wat niet van buitenaf opgelegd kan worden. Heldring zag dit ook van heel dichtbij in meisjes die bij hem kwamen en die steeds weer terugvielen in de ellende. Wanneer ze niet oprecht en van harte los wilden komen daaruit, dan zou dit niet lukken.

j) Een ander punt dat te maken heeft met sociale inzet is de strijd voor de afschaffing van de slavernij. Interessant aan dit punt is dat het iets is dat door beide periodes van het Réveil heentrekt en waar de gevoelens ook veranderen. Door de tijd heen lijkt het Réveil te rijpen, volwassener te worden. In 1823 noemt Da Costa het afschaffen van de slavernij nog vooruitlopen op God.⁶⁷ Voor een belangrijk deel lijkt dit te worden veroorzaakt door het feit dat het een wens vanuit de Verlichting was om de slavernij af te schaffen. Hierachter lijkt de redenatie te liggen, wat onze vijanden willen, daar zijn wij tegen, omdat zij dit willen. Aangezien Da Costa tegen het moderne Verlichtingsdenken was, was alles wat uit deze bron kwam besmet en ook de strijd voor de afschaffing van de slavernij.⁶⁸ Later is hij wel voor afschaffing geworden, maar hier

⁶⁴ Met het werk bij Asyl Steenbeek staat de strijd tegen prostitutie in nauw verband. Met name door Hendrik Pierson is deze strijd gevoerd. Dit is zeker een strijd voor sociaal-maatschappelijke problemen, maar speelt zich af in de nadagen of zelfs na het Réveil. Daarom krijgt het hier verder geen uitgebreidere aandacht. Voor meer informatie zie het artikel in deze voetnoot, waar ook duidelijk wordt dat net als vaker ook hierin het denken dat op zijn minst gelieerd is aan het Réveil niet vreemd is in zijn tijd, zij het met eigen accenten. P. de Vries, 'Kuisheid voor mannen. Het Réveil van prostitutiebestrijder Hendrik Pierson (1834-1923),' DNK nr. 56 (2002), 26-39.

⁶⁵ Dubois, 'Een mosterdzaadje in Zetten,' 18. Cf. Dubois, 'Een mosterdzaadje in Zetten,' 21.

⁶⁶ G.J. Johannes, "'Onze Magdalena'. Een jaarboekje uit de Reveilkring," in: *Aspecten van het Réveil in druk*, A.J. van den Berg, G.J. Johannes, P. Visser en J. Vree (red.) (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 1998), 53-55; Kruithof, "In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen," 12; Dubois, 'Een mosterdzaadje in Zetten,' 18, 21.

⁶⁷ Zwaag, *Twaalf Réveilgetuigen*, 122-123; Janse, "Vereeniging en verlangen om vereenigd te werken," 175-176.

⁶⁸ Janse, "Vereeniging en verlangen om vereenigd te werken," 175.

wordt verder geen reden voor genoemd in de literatuur.⁶⁹ Willem de Clercq was voor de afschaffing, omdat dit volgens hem de deur zou openen voor de evangelieprediking. Dit lijkt ook breder de voornaamste reden te zijn geweest om voor afschaffing te pleiten, het staat bijvoorbeeld ook in de doelstelling van de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der Slavernij.⁷⁰ Daarnaast speelt ook het argument dat ook slaven mensen zijn, schepsels van God, ja zelfs dragers van Zijn beeld en dat zij dus zeker geen bezittingen zijn.⁷¹ Hier lijkt Cohen Stuart zich ook op te richten toen hij schreef: ‘... *sinds Christus aan het slavenhout stierf en zijne ziele gaf tot een losprijs voor velen, tot een verzoening voor alle zonden, is de slavernij in beginsel vernietigd en haar opheffing voorbereid... Het christendom is feitelijk de groote en ware emancipatie der menschheid, en waar zijn geest is doorgedrongen, wijkt de overmagt van den sterkste voor de kracht van het regt.*’⁷²

k) Tot hier reikt de weergave van de stand van het onderzoek op het punt van het sociale werk van het Réveil. In de conclusie zal deze weergave worden vergeleken met de bevindingen vanuit het jaarboekje Magdalena.

⁶⁹ Zwaag, *Twaalf Réveilgetuigen*, 137.

⁷⁰ Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil*, 98-99, 136, 201; Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 435.

⁷¹ Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil*, 136, 174; Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 433.

⁷² E.H. Cossee, “Martinus Cohen Stuart (1824-1878), een remonstrant in het Réveil,” in: *Aspecten van het Reveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Réveil-Archief*, J. van den Berg, P.L. Schram en S.L. Verheus (red.) (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1980), 80.

2. Analyse Magdalena 1853 – 1861

2.1 Inleiding

a) In dit onderzoek wordt gebruikt gemaakt van bijdrages uit de jaarboekjes Magdalena die verschenen zijn voor de jaren 1853 tot en met 1861.⁷³ Deze afbakening is gemaakt, omdat de boekjes in deze periode onder de hoofdredactie van Heldring stonden en hij algemeen tot het Réveil wordt gerekend (1.3a en 1.3g).⁷⁴

b) Het boekje werd jaarlijks uitgegeven en de opbrengst was bestemd voor Asyl Steenbeek, zodat men daar de vrouwen die werden opgevangen kon helpen. Deze opbrengst was het hoofddoel van de uitgave. Inhoudelijk werd er in de boekjes veel gesproken over de filantropie om mensen te bewegen om dergelijk werk te steunen, maar ook om de lezers op te bouwen in het geloof. Ten slotte was het een medium om de mensen die Steenbeek steunden op de hoogte te brengen van de voortgang van het werk waarvoor jaarverslagen in de boekjes werden afgedrukt.⁷⁵ Uitgebreide informatie over Asyl Steenbeek en zijn geschiedenis en werk is te vinden in het boek *Reddende liefde* van O.W. Dubois.⁷⁶

c) Aan de hand van de inhoudsopgaves van deze boekjes is een selectie gemaakt van bijdrages. Er zijn uit elk jaar een of meer bijdrages geselecteerd. Hierbij is aan de hand van de titel beoordeeld in hoeverre het waarschijnlijk is dat de inhoud met het oog op het sociaal-maatschappelijk werk van het Réveil interessant is. Sowieso is de filantropie een belangrijk onderwerp voor de jaarboekjes. In het voorwoord van 1854 schrijft Heldring: *‘Zeer wenschen wij, gelijk het met de geschiedenis van het Asyl, die der Jongelingsvereenigingen en thans ook van de havelooze school het geval is, in het vervolg in de gelegenheid te worden gesteld onze lezers meer met de verschillende werkzaamheden der Christelijke filantropie in ons vaderland bekend te maken, en wat daarop betrekking heeft op te nemen;’*

⁷³ Deze zijn in werkelijkheid dus steeds een jaar eerder gedrukt om voor de jaarwisseling klaar te zijn. De Magdalena met 1853 op de omslag is dus gedrukt in 1852 enz. Als er in dit onderzoek wordt verwezen naar een jaartal dan gaat het om het jaartal op de omslag, dus in dit geval 1853.

⁷⁴ Volgens G.J. Johannes bleek uit andere gegevens dat de hoofdredactie al in 1859 feitelijk in de handen van Cohen Stuart lag. Op de titelpagina bleef de naam van Heldring langer prijken. Voor dit onderzoek zijn we uitgegaan van de titelpagina. Johannes, “Onze Magdalena’. Een jaarboekje uit de Reveilkring,” 59. Overigens wordt ook Cohen tot het Réveil gerekend. Cossee, “Martinus Cohen Stuart (1824-1878), een remonstrant in het Réveil,” 74-88.

⁷⁵ Johannes, “Onze Magdalena’. Een jaarboekje uit de Reveilkring,” 52-55.

⁷⁶ O.W. Dubois, *Reddende liefde. Het werk van de Heldringstichtingen in Zetten 1847-2010* (Hilversum: Uitgeverij Verloren B.V., 2010).

d) Deze bijdrages zijn vervolgens gecategoriseerd in enkele groepen, namelijk stichtelijke bijdrages, theoretische bijdrages, bijdrages over verenigingen voor sociaal werk, bijdrages over evangelisatie- en zendingswerk en bijdrages over bestuur, cultuur en natuur. De categorie van de stichtelijke bijdrages is vervolgens nog onderverdeeld in een groep proza en een groep poëzie, omdat beide type bijdrages anders functioneren en geïnterpreteerd moeten worden. Aangezien er van beide groepen voldoende bijdrages binnen deze categorie voor handen waren, is gekozen om dit afzonderlijk te behandelen.

e) Hierna zijn deze bijdrages geanalyseerd met het oog op de vraag wat in deze bijdrages iets zegt over het wezen van het Réveil. Deze analyse is dus breder dan enkel de vraag naar de sociale betrokkenheid. Toch is het van belang om deze analyse breder te laten zijn. Het hele wezen van een beweging speelt immers mee in de wijze waarop zij sociaal betrokken is. Een voorbeeld ter illustratie. Dat het Réveil vrijwel zwijgt over de uitverkiezing heeft misschien geen directe link met de sociale betrokkenheid, maar tegelijk zegt het wel iets over het denken over verantwoordelijkheid van mensen. Wanneer een aspect als het zwijgen over de uitverkiezing dus niet wordt meegenomen, bestaat het risico dat de beschrijving van de sociale betrokkenheid reliëf verliest en daarmee enkel gaat beschrijven wat men doet in plaats van te interpreteren waarom men die dingen doet of nalaat.

f) De bijdrages die geanalyseerd worden, zijn door tal van auteurs geschreven. In het kader van dit onderzoek voert het te ver om de achtergrond van al deze individuele auteurs te onderzoeken met de vraag in hoeverre zij tot het Réveil gerekend worden. Toch kunnen de bijdrages wel degelijk gebruikt worden als beeld van het Réveil. Ze zijn immers gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de hoofdredactie. Dan zou nog gezegd kunnen worden dat ze uit armoede sommige bijdrages moest plaatsen, omdat het boekje anders niet vol zou worden, maar dit wordt gelogenstraft door bijvoorbeeld het voorwoord van 1858 waar staat: *'Het heeft ons, door de vriendelijke medewerking van velen, niet slechts niet ontbroken aan bijdragen, maar wij hebben, tot ons leedwezen, verscheidene voor een volgend jaar moeten bewaren.'* Deze en meer opmerkingen laten zien dat Heldring en ook de rest van de redactie achter de gepubliceerde bijdrages stonden.

g) Tot slot nog een korte opmerking betreffende het gebruik van de term Réveil voor de beweging. Met het oog op het leesgemak zal de kring rondom het jaarboekje Magdalena aangeduid worden als het Réveil. Juister is het om te zeggen dat dit het Réveil is zoals het zich manifesteerde in de kring rondom het jaarboekje Magdalena, maar wanneer deze terminologie steeds gebezigd zou worden, zou dit een moeilijk leesbare tekst opleveren. Daarom is ervoor gekozen om in dit hoofdstuk de term Réveil voor deze kring te gebruiken.

2.2 Stichtelijke bijdrages - proza

a) In de bijdrages die gecategoriseerd zijn als stichtelijke proza kwamen qua stijl en opbouw een aantal punten naar voren.⁷⁷

b) Het belangrijkste punt is het gebruik van de Bijbel en in tweede instantie van de geestelijke liederen die bekend waren, afkomstig uit de psalmberijming van 1773 met de Enige Gezangen en daarnaast de Evangelische Gezangen. De betogen worden veelal beargumenteerd aan de hand van Bijbelpassages. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is de avond-godsdienstoefening die werd geleid door ds. Heldring. De meditatie die het hoofddeel van de bijdrage vormt, is doortrokken van Bijbelcitaten en -allusies. In het geval van die allusies is het alleen wel de vraag in hoeverre er bij deze allusies nog bewust naar een concreet Bijbelgedeelte wordt verwezen of dat deze allusies als zelfstandige zegswijzen onderdeel zijn geworden van het religieus vocabulaire en de directe verwijzing naar de Bijbeltekst daarmee eigenlijk niet meer in het vizier is.

c) Een voorbeeld hiervan is de zinssnede *'Slechts dit bragt de duisternis over de aarde, dat de Zone Gods, om wiens wille de aarde nooit geheel van God verlaten was, in die ure van God verlaten, als Middelaar Gods en der menschen alle duisternis over zich zag uitstrekken, die der zonde deel, der zonde bezoldiging is.'* Hierin klinken, naast de verwijzing naar de duisternis voor de schepping en de duisternis wanneer Jezus aan het kruis hangt, ten minste 2 Bijbelteksten door, namelijk 1 Timotheüs 2:5 *'Want er is een God, er is ook een Middelaar Gods en der mensen, de Mens Christus Jezus;'* en Romeinen 6:23 *'Want de bezoldiging der zonde is de dood, maar de genadegift Gods is het eeuwige leven, door Jezus Christus, onzen Heere.'* In de opbouw van de bijdrages speelt de Bijbel dus een belangrijke rol, zowel in woord- en taalgebruik als ook in argumentatieve zin. Dit laatste komt bijvoorbeeld naar voren in de bijdrage van Tryfosa, waar de toepassing dat wij moeten God moeten dienen met alles wat wij hebben, wordt beargumenteerd aan de hand van wat wordt beschreven in Markus 14:8. In dit alles is de Bijbel één en alles in de Bijbel hangt met alles samen, het is een eenheid. Het lijkt zo te zijn dat als het maar uit de Bijbel komt, dat het dan waar is, ongeacht de tekstuele context van de tekst, maar ook ongeacht de historische context. De Bijbel is bewijs op Zichzelf.

⁷⁷ Dit betreft:

1853 Wat Jezus voor ons heeft gedaan – C.M.W. van de Velde;

1854 De nacht van Golgotha. Avond-godsdienstoefening op Steenbeek – O.G. Heldring;

1856 Jezus onze Zaligmaker – J.P. Hasebroek;

1859 Markus XIV vs. 8. Zij heeft gedaan hetgeen zij konde – Tryfosa;

1861 Bladvulling – [onbekend].

d) Binnen het geheel van de Bijbel speelt vooral één aspect een belangrijke rol, namelijk verzoening. Inhoudelijk zal daar straks nog verder op worden ingegaan (2.2j, 2.2k, 2.2m en 2.2n), maar qua stijl en opbouw is opvallend dat de verzoeningsleer vaak in korte termen wordt beschreven. Treffend is hierbij de bijdrage ‘Bladvulling’, waar in drie korte teksten aspecten van de verzoeningsleer worden getekend. Deze aspecten worden verder niet beargumenteerd of uitgewerkt; en dat is een steeds terugkerend fenomeen wanneer men spreekt over de verzoening. Blijkbaar gaan de schrijvers ervan uit dat het een gemene deler is van schrijver en publiek, waardoor verdere beargumentering en uitleg niet nodig is. Wanneer een term als ‘kruis’ wordt benoemd, dan roept dit theologisch een min of meer eenduidige visie op verzoening op, waardoor dit niet verder hoeft te worden toegelicht. Het zou ook kunnen dat men van de verschillen in de geloofsbeleving van de schrijvers en het publiek, die er wel degelijk zullen zijn geweest, weg wilde blijven en daardoor in grotere ‘containerbegrippen’ sprak. Zo kon ieder zijn eigen beeld van verzoening et cetera kwijt zonder dat men in de finesses hoefde te treden waarbij er debat zou kunnen ontstaan en het stichtelijke karakter daarmee wellicht verloren zou gaan.

e) De achtergrond voor de summie beschrijvingen zal zich vermoedelijk tussen deze twee polen bewegen. Wat daarbij nog een rol kan spelen is dat men ‘gewoon’ wil geloven. Je moet ‘gewoon’ de Bijbel geloven, als de Zaligmaker iets heeft gezegd dan is dat waar en dan moet dat gevolgd worden. Dat is een bepaalde eenvoud die het Réveil ook vond onder de gewone gelovigen in het land⁷⁸ waar men bewondering voor had en waarmee men ook goed kon spreken. Geen ingewikkelde theologische en historische bespiegeling over de tekst, maar gewoon de Bijbel lezen en vooral geloven. Het zou daarbij zelfs kunnen dat men deze bespiegelingen als bedreigend ervoer. Om zich heen zag men immers hoe mensen wegliepen bij het klassieke geloof en meegingen met bijvoorbeeld een Groninger richting of zelfs met echt modernistische geluiden, omdat men deze rationeler en redelijker vond. Een bekend voorbeeld hiervan is Allard Pierson die weging en -groeide van de Réveilkring waarin hij opgegroeid was.

f) In de beschrijvingen spelen grote tegenstellingen een belangrijke stilistische rol. De verschillen worden het liefst zo groot en contrasterend⁷⁹ mogelijk uitgewerkt. Straks bij de beschrijving van de stichtelijke poëzie komt dit uitgebreider langs (2.3), nu volgt ter illustratie een citaat uit de bijdrage van Hasebroek. *‘En plaatst mij nu dien zondaar tegenover God, den heiligen God, wiens oogen te rein zijn om het kwade te zien!’*

⁷⁸ Bijvoorbeeld Bastiaan Heykens. Zwaag, *Twaalf Réveilgetuigen*, hoofdstuk 7. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 197-198.

⁷⁹ Er is dan ook weinig aandacht voor nuances. Dit punt hangt wellicht ook samen met wat hierboven gezegd werd over het Bijbel gebruik en het ‘gewoon’ geloven.

g) In het grotere culturele kader passen de bijdrages veelal ook goed binnen de 19e eeuw met elementen van Romantiek en Verlichting. De Romantiek komt onder andere tot uitdrukking in de aandacht voor de natuur, de andere culturen, het exotische, het reizen et cetera. De Verlichting komt onder andere tot uitdrukking in de aandacht voor individuen, het geloof in de rede, de superioriteit van de Europese cultuur. Deze beide kanten komen tot uitdrukking in de bijdrage *‘Wat Jezus voor ons heeft gedaan’*. De inzet is sterk romantisch gekleurd met de beschrijving van de natuur en cultuur, maar wanneer het gesprek met de jongeling begint dan blijkt dat dat gesprek gekleurd is vanuit de Verlichting bijvoorbeeld *‘Vindt gij dan de dienst van Boedho, de aanbidding van zijn groote houten beeld, dat met handen gemaakt is, verkieslijker dan die van den onzienlijken God en diens Zoon J e z u s C h r i s t u s, de Verlosser der menschen?’*. Het onzichtbare is hoger en meer dan het zichtbare en het is een vraag op het niveau van de rede. Deze twee lijnen lopen steeds door elkaar heen, want direct na het gesprek volgt er een passage over het gemoed van de schrijver en zijn vriend. Deze aandacht voor gevoel en gemoed is juist weer meer typerend voor de Romantiek en zo passen de bijdrages in de cultuur van de 19^e eeuw.

h) Wanneer in diezelfde bijdrages wordt gekeken naar de inhoud komen de volgende punten naar voren:

i) In deze bijdrages staat de verzoening door de dood van Jezus centraal met verschillende aspecten die hieraan verbonden zijn. Dit heilsfeit is het hart van het geloof en is de bron van het leven. In deze leer is een opbouw te herkennen, die duidelijk naar voren komt in de bijdrage van Hasebroek.

j) Allereerst wordt er uitgegaan van de volledige verlorenheid van de mens. De mens is door en door zondaar. De mens is een opstandeling tegenover God en heeft God afgewezen, zonde wordt hier vooral getekend als opstand, het zonder God willen leven. Deze afstand tot God en tot Jezus is een belangrijk element van het zondebeeld van het Réveil. Zonde wordt minder betrokken op de individuele daden en meer op de verhouding tot God. Opvallend is het volgende citaat van Hasebroek: *‘dat zich daarin door rede noch geweten, door liefde noch vreze heeft laten weêrhouden’*. Eigenlijk is zonde iets onverklaarbaars.⁸⁰ Het is een ingaan tegen de hele mens, tegen rede, tegen geweten en tegen gevoel. Tegelijk wordt Satan of de duivel niet genoemd. Wat de reden hiervan is, blijkt niet direct uit deze bijdrages. Engelen worden

⁸⁰ Dit hangt dan ook samen met de verdere aandacht voor opvoeding, ontwikkeling en deugden. Door het ontwikkelen van rede en geweten kan de zonde worden bestreden. Zie bijvoorbeeld 2.5b.

namelijk op een gegeven moment wel benoemd, dus een complete ontkenning van het bestaan van een geestelijke wereld is het niet. Voor een deel kan het bedoeld zijn om de volledige verantwoordelijkheid bij de mens te leggen. Wanneer de mens 'slechts' werd misleid dan is er nog een verzachtende omstandigheid, namelijk dat hij of zij door een grotere macht (de duivel) werd overtuigd en verkeerd werd ingelicht. Er zou dan een redelijk besluit kunnen worden genomen, zij het op basis van de verkeerde informatie, om toch te zondigen. Door het niet benoemen van de duivel en het expliciet benoemen van de rede in het citaat van Hasebroek lijkt elke verzachtende omstandigheid weggenomen te worden. De mens is een redelijk wezen en als zodanig aanspreekbaar en verantwoordelijk.⁸¹

k) De verlorenheid van de mens tekenen gebeurt uiteraard niet zomaar. In de volgende stap wordt de blik namelijk op God gericht die in veel opzichten het volledig tegenovergestelde van de mens is. God is Schepper, de mens is schepsel. God is goed, de mens is slecht. God is heilig, de mens is zondig. God heeft de mens overladen met weldaden, de mens heeft tegen God gerebelleerd. De Drie-enige God⁸² in al Zijn heerlijkheid staat tegenover de mens die met lege handen op weg is naar de hel. Dat is namelijk het gevolg van het handelen van de mens. De mens is en zal door God, de rechtvaardige Rechter, veroordeeld worden tot een eeuwigheid in de hel. De mens is vervloekt en met geen menselijke mogelijkheid kan de mens meer in de hemel komen, hij is veroordeeld tot de hel. Maar er is nog wel een Goddelijke mogelijkheid. God blijft namelijk actief handelen in de wereld. God is geen afzijdig Heerser, maar een betrokken Schepper.

l) Opvallend is dat de uitverkiezing hierin geen rol speelt. Het wordt niet erkend, maar ook niet ontkend, terwijl de uitverkiezing binnen het protestantisme in Nederland lang een belangrijk twistpunt is geweest. Het is des te opvallender, omdat binnen het Réveil de formulierenkwestie een heikele kwestie was. Wat is het gezag van de formulieren? Het heeft daarmee alle schijn van dat het zwijgen in deze bijdrages bedoeld is om de gemeenschappelijke geloofspunten te benadrukken en over de verschillen te verzwijgen. Gezien alle bijdrages is het daarbij waarschijnlijk dat men met de uitverkiezing (vanuit een door de Verlichting gevormd verantwoordelijkheidsdenken) niet meer of niet helemaal uit de voeten kon. Die blijkt ook uit de bijdrage van Lange die later besproken zal worden(2.4h). De eigen keuze en verantwoordelijkheid krijgt de volle nadruk. Hoe dat zich verhoudt tot de formulierenkwestie is niet helemaal duidelijk. Waarschijnlijk richtte men zich bij de formulierenkwestie vooral op de Heidelbergse

⁸¹ Alle materiaal overziende (onder andere de bijdrage van Lange bij de theologische bijdrages), lijkt het er uiteindelijk op dat het geloof aan de duivel grotendeels of volledig had afgedaan. Hier komen we bij 2.4h op terug.

⁸² Hierbij moet wel gezegd worden dat over het algemeen de Geest minder prominent aanwezig is. Het gaat vooral over de Vader en de Zoon, waarbij de laatste vaak vooral als Jezus wordt aangesproken en benoemd.

Catechismus en de Nederlandse Geloofsbelijdenis en minder op de Dordtse Leerregels. Het is ook mogelijk dat men qua leer nog wel in de uitverkiezing geloofde en deze onderschreef, maar dat dit een 'dood' leerstuk was geworden, zodat het geen invloed meer heeft. Het is een feit dat uit het hoofd geleerd wordt, zonder dat het uitwerking en gevolg heeft in het geloofsleven.

m) Bij de Goddelijke mogelijkheid om de mens te redden gaat de blik naar Jezus Christus. Om de verzoening en dus het werk van Jezus te beschrijven, gebruikt men de juridische termen uit de Heidelbergse Catechismus, waarbij Gods recht is geschonden en hersteld moet worden. Hasebroek schrijft: *'Maar hoe zal Hij daarbij te werk gaan? Zal Hij op Zijn wolkenwagen, omringd van de engelen Zijner kracht, op aarde nederdalen om hier een troon van genade te stichten en daarvan de zaliging der zondaars af te kondigen? Maar dit verbiedt de gerechtigheid Zijns Vaders, die, eer Hij den zondaar vrij kan stellen en vrij kan laten, voldoening aan de heilige eischen der rechtvaardigheid, zoowel als vervulling van Zijn eigen strafbedreigingen van den zondaar eischt.'* Dit mondt uit in een tegenstelling tussen Gods rechtvaardigheid en Gods barmhartigheid. Jezus heeft door Zijn dood aan het kruis het recht van God hersteld en daardoor is er in Hem redding voor wie in het geloof de toevlucht tot Jezus neemt. Hij heeft Zich als schuldoffer gegeven. Daarvoor is berouw wel van belang. Alleen door berouw over de zonden kan iemand echt de toevlucht nemen tot Christus en zal iemand vergeving van zijn of haar zonden ontvangen. Ook in deze beschrijvingen geldt dat er nauwelijks beargumenteerd wordt. Deze punten worden bijvoorbeeld niet onderbouwd met Bijbelteksten. Eigenlijk wordt de hele beschrijving gewoon voor waar gepresenteerd. Dit is wat wij geloven. Zo maakt God mensen zalig.

n) Dat zalig maken is het herstellen van de gevallen staat van de mens. De mens wordt weer wat hij hoort te zijn, namelijk een schepsel levend voor zijn Schepper in aanbidding en heiligheid. Ja de mens krijgt weer het eeuwige leven van God, in gemeenschap met God. Niet langer is de mens op weg naar de hel, maar de levensweg leidt nu naar de hemel. Deze twee wegen komen steeds terug in de bijdrages, dat is echt een kernpunt. Uit dit zalig maken komt ook de roeping van diezelfde mens voort om te leven in dankbaarheid, om de wederliefde aan God te uiten. Dit element wordt vooral door Tryfosa uitgewerkt. Hierbij is het van belang om te zien dat het Réveil oog heeft voor de omstandigheden van de individuele mens. Niet ieder mens kan hetzelfde, niet ieder mens hoeft hetzelfde. Maar wel kan ieder mens alles doen wat in het vermogen van die mens ligt, met een citaat uit de Bijbel *'zij heeft gedaan hetgeen zij konde'*⁸³. God kijkt niet naar de grootsheid van de daad, maar naar het hart achter die daad. En zo kan een

⁸³ Markus 14:8

kleine daad met een oprecht hart groter zijn dan een grote daad die uiteindelijk voorkomt uit eigen belang.

o) Opvallend is dat in dit kader het aantal Bijbelteksten et cetera toeneemt. Dit zou aan de auteur toegeschreven kunnen worden, de ene auteur doet dit meer dan de andere, maar met alles wat in de inleiding is beschreven in het achterhoofd (1.6a en 1.6e) is hier waarschijnlijk iets anders aan de hand. Dit element, namelijk dat gewone gemeenteleden⁸⁴ zich inzetten voor sociaal werk, is iets nieuws en het lijkt ook nog eens erg op het werk dat de maatschappijen doen die voortkomen uit de verdachte bron van de Verlichting. Dit element kan dus niet als een gegeven worden gepresenteerd zoals de verzoening. De lezers moeten van dit element worden overtuigd, ze moeten voor dit element worden gewonnen. Daarbij is Asyl Steenbeek natuurlijk ook afhankelijk van deze activiteiten en van de inzet en giften van gewone gemeenteleden. In dat kader is het dus van belang om mensen te overtuigen dat het Gods bedoeling is om dit werk te doen en binnen de kring van het Réveil is de Bijbel daarvoor het belangrijkste argument.

p) Tegelijk wordt de zwakheid van de mens niet uit het oog verloren. Ja, God maakt zalig, maar nee, in dit leven is dat nog niet volkomen. Er is veel lauwheid en veel zwakte, er is veel tekort. Maar dat moet de mens niet tegenhouden om toch de hand aan het ploeg te slaan.

q) Het werk waartoe de gelovige wordt aangespoord is niet alleen het materieel helpen van anderen, maar ook opvoeding en tucht als onderdeel van de opvoeding vallen hieronder. Kort gezegd, het proberen de naaste te weerhouden van het kwaad dat hij of zij wil doen en het opvoeden van eigen kinderen en anderen tot het dienen van God. Daarbij hoort ook de zending om anderen dichtbij en ver weg te vertellen over God om zo die enkeling (steeds zijn niet zozeer de massa's in het vizier, maar die enkele persoon die hulp behoeft) te brengen tot Christus.

2.3 Stichtelijke bijdrages - poëzie

a) In de bijdrages die gecategoriseerd zijn als stichtelijke poëzie kwamen qua stijl en opbouw een aantal punten naar voren.⁸⁵ Voor een deel overlappen deze met de punten die zijn besproken bij het proza gedeelte.

⁸⁴ Onder gewone gemeenteleden worden hier alle leden van de gemeente bedoeld die geen ambt (bijvoorbeeld het diakenambt) vervullen. Daar vallen ook ambtsdragers die het werk niet vanuit een ambt doen onder. Het bijvoegelijk naamwoord 'gewoon' zegt dus niets over de verdere sociaal-maatschappelijke status (bijvoorbeeld rijk of arm) van die gemeenteleden.

⁸⁵ Dit betreft:

1853 De boetvaardige Zondares aan de voeten van Jezus – W. van Oosterwijk Bruyn;

b) Ook bij de poëzie speelt de Bijbel een belangrijke rol. De poëzie krijgt in sommige gevallen ook de rol van meditatie bij een Bijbelgedeelte. Zoals bij de eerste bijdrage van Van Oosterwijk Bruyn. Het gedicht volgt het Bijbelgedeelte waar het bij geschreven is, maar vergroot bepaalde momenten uit. Uiteindelijk eindigt het in een toepassing van dat Bijbelgedeelte op het leven van de lezer of hoorder. Het gedicht wil dus de Bijbeltekst, die geen directe toepassing in zich heeft, toepassen, maar dan wel opkomend uit dat Bijbelgedeelte. Bij dit gedeelte wordt dit zelfs stilistisch duidelijk, doordat boven de strofe met de toepassing een horizontale lijn is geplaatst die deze strofe scheidt van de andere strofes. In deze bijdrage was de verwijzing heel duidelijk, maar regelmatig ligt het ook meer onder de oppervlakte. Een voorbeeld daarvan is het gedicht *'In aanvechting'* dat onderdeel is van de bijdrage van Van Oosterzee. Daar komen de volgende regels in voor:

Wapen mij, o God mijns heils, ten strijde,
Hoor mij, als ik uit de diepte zucht!
Uwe magt geeft uitkomst t' allen tijde
Aan een' hart, dat strijdend tot u vlugt.

Er lijkt qua woorden een stilzwijgende verwantschap te zijn met psalm 145 vers 6 in de berijming van 1773. Een deel van dat vers luidt:

Hij is nabij de ziel, die tot Hem zucht;
Hij troost het hart, dat schreiend tot Hem vlucht;
Dat ongeveer ind, in 't midden der ellenden,
Zich naar Gods troon met zijn gebeên blijft wenden;

1854 Tutuila – W. van Oosterwijk Bruyn;

1854 Het afgedwaalde schaap – N.N.;

1856 Een lied – Nicolaas Beets;

1858 Roem – Nicolaas Beets;

1858 Lust – Nicolaas Beets;

1858 Booze gedachten – Nicolaas Beets;

1858 Oud en nieuw verbond – Nicolaas Beets;

1859 Aan den Heiland – Nicolaas Beets;

1859 De gave eener weduwe – W.H. Kirberger;

1860 Geloofs-Waarde – Erica;

1861 Toonen van geloof, liefde en hoop. Nagezongen door J.J. van Oosterzee.

Deze laatste bijdrage is een verzameling van losse gedichten.

Met name de vierde regel van Van Oosterzee en de tweede regel uit het hierboven geciteerde deel van psalm 145 vertonen een zeer opvallende overeenkomst. Dus niet alleen de Bijbeltekst, maar ook deze psalmberijming (1773) vormt het Bijbelse vocabulaire waarvan men zich bediende. Bij het inhoudelijk gedeelte wordt hier verder op ingegaan (2.3h).

c) Wanneer er naar de gedichten wordt gekeken vanuit het oogpunt van stijl vallen een aantal punten op. Alle gedichten bevatten eindrijm. Het patroon van deze rijm is niet altijd hetzelfde (bijvoorbeeld ABAB komt voor, maar ook ABCB). Ook de vorm waarin het gedicht geschreven (1ste, 2de of 3de persoon enkel- of meervoud) verschilt. Er is zo gezegd niet één standaardvorm voor de gedichten die men schrijft. De gedichten bestaan uit meerdere strofes die een bepaald verhaal vertellen; er zit een lineaire voortgang in vanaf de eerste strofe naar de laatste strofe. Een uitzondering hierop zijn de vier gedichtjes van Beets uit 1858, wat korte verzen zijn die aan het denken zetten. Er wordt geen verhaal verteld, maar een beeld wordt opgeroepen dat iets te zeggen heeft.⁸⁶ Als stijlmiddel komt de tegenstelling veel voor. Daardoor voelen de gedichten zwart-wit aan, zonder tussenopties. Leven tegenover dood, licht tegenover duister, geloof tegenover ongeloof, God tegenover mens enzovoorts.

d) Interessant is de vraag in hoeverre deze opmerkingen op het gebied van stijl iets zeggen over het Réveil. Om daar harde uitspraken over te doen is het nodig om de poëzie van de 19e eeuw te kennen, waardoor ook zichtbaar wordt of bijvoorbeeld een vorm van eindrijm een harde eis was in de poëzie van die tijd of dat het wellicht een archaische dan wel een progressieve vorm van poëzie was. Dit zou iets voor vervolgonderzoek zijn. Echter met name de laatste opmerking over de tegenstellingen past wel goed binnen het Réveil. Op het gebied van de verzoening geloofde men klassiek in twee wegen, hemel of hel. De mens is zondig en niet in staat tot iets goed, God is goed en zal nooit iets intrinsiek kwaads doen. Er is alleen redding bij God te vinden. Dit vind je weerspiegeld in de gedichten en de wijze waarop men schrijft. Ook ethisch-religieus dacht men zwart-wit, iets was goed of iets was fout, maar daarbij was wel het hart van belang. Dus de zondaar kan toch goed zijn, omdat die berouw kent, terwijl de uiterlijk rechtvaardige slecht is, omdat die hoogmoedig is. Al het goede komt van God en het is roeping van

⁸⁶ Een interessante vraag die deze gedichtjes oproepen is hoe de verhouding van het Réveil tot het Lutheranisme was. Bij de eerste twee gedichten staat dat ze uit het Hoogduits zijn overgezet, bij het derde gedicht staat dat het naar Luther is en het gedicht over het oud en nieuw verbond doet sterk denken aan wet en Evangelie. Vanuit de literatuur is ook bekend dat de relatie tot de van oorsprong Lutherse Kohlbrugge een belangrijk punt is geweest in het Réveil (onder andere Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 223-245). Omdat de gedeeltes uit Magdalena verder geen directe aanwijzingen geven over de relatie tot het Lutheranisme, laten we dit punt nu verder rusten.

de mens om goed te leven in dankbaarheid. Hierin lijkt de stijl dus wel degelijk iets van het denken van het Réveil te weerspiegelen.

e) De verwantschap met de Romantiek komt ook in de poëzie naar voren. Een beeldend voorbeeld hiervan is het gedicht *'Twee engelen'* uit de bijdrage van Van Oosterzee. Hierin komt het gevoel volop tot uitdrukking in de beschrijving van vriendschap en liefde, waarvoor ook nog eens het beeld van engelen wordt gebruikt.

f) Wanneer in de bijdrages van deze paragraaf wordt gekeken naar de inhoud van die bijdrages, dan komen de volgende punten naar voren:

g) Hierbij komen we allereerst terug op het gebruik van de Bijbel en de psalmberijming. Opvallend is hoe men zich verhoudt tot de Bijbel en de psalmberijming. Enerzijds is die Bijbel van belang en gelooft men Bijbels. De ervaringen die de Bijbelse gelovigen in bijvoorbeeld de psalmen verwoordden, zijn de ervaringen van de Réveilgelovigen en zijn normatief. Wat dat betreft ligt er in het besef van de gelovigen dus geen kloof van honderden jaren tussen de Bijbel en vandaag. Wat toen gold, geldt nu nog. Dus zo kan het gedicht van Kirberger 'spelen' met die twee contexten die in het gedicht door elkaar heenvloeien. Door het opschrift wordt allereerst Lukas 21 opgeroepen, maar de verdere beschrijving haalt schijnbaar ook elementen uit 19^e eeuwse (fictieve) ervaring van Kirberger naar voren. Dit vloeit door elkaar heen en geeft blijk van een geloof in God Die onveranderlijk is. God is onveranderlijk, waardoor het geloof in God niet wezenlijk verandert en daarom de ervaring met God ook niet. Daarmee verandert de Bijbel (wat in die tijd erg belangrijk is) dus eveneens niet, omdat dit Gods blijvende woord is. De Bijbel en de leer hangen dan ook heel nauw samen. Vandaar dat historische kritiek bedreigend was en niet gevolgd kon worden. Dit wordt verwoord in het gedicht van Erica, waarin het Woord van God van groot belang is:

't Geloof verbeidt en hoopt, gerust op 't Woord des Heeren,
Dat driemaal heilig woord, meer waard dan 't fijnste goud,
Zal door geen aardsch begrip ooit wanklen of verkeeren,
Is frisch gelijk de jeugd, houdt kracht, schoon eeuwen oud!

h) Toch stopt het voor het Réveil hier niet en dat is een verschil met de orthodoxie van die dagen. Het Réveil zag wel degelijk dat hun tijd anders was en daarom was het ook geen probleem om ervaringen te verwoorden in nieuwe taal. Wanneer die regels uit het gedicht van Van Oosterzee en psalm 145 worden vergeleken, valt met name één woord op. Dat is het woord 'strijdend'. In de psalmberijming staat op die plaats het woord 'schreiend'. Dat geeft een ander

beeld van het geloof, wat past in het bredere beeld van die dagen. Men kende een positief geloof, een vooruitgangsgeloof, een lineaire toename naar het einde toe. In dat geloof past een woord als strijdend goed, strijdend op weg naar Gods toekomst. De gelovige werd actiever neergezet. Een tweede voorbeeld hiervan is het gedicht ‘*O heb toch lief*’ uit de bijdrage van Van Oosterzee. In de vierde alinea staat daar:

En zet voor uwen mond een wacht,
Gij zegt zoo ligt een bitter woord.
God weet, het was niet kwaad gemeend,
Maar toch, hoe lijdt hij, die het hoort.

Het begin is een verwijzing naar psalm 141:3 (onberijmd): ‘*HEERE! zet een wacht voor mijn mond, behoed de deur mijner lippen.*’ Belangrijk is dat de handelende persoon veranderd. In de psalm bidt de gelovige of de HEERE een wacht voor de lippen wil zetten. God moet dat dus doen en in de tekst van de psalmberijming van 1773 is het ook God Die de wacht zet. In het gedicht is het de gelovige die een wacht voor de lippen moet zetten. Blijkbaar waren dergelijke actualiseringën geen probleem, aangeraakt door veranderingen vanuit de tijdsgeest (met name de Verlichting) verwoordde men hun geloof in de woorden van de Bijbel, maar wel (vaak subtiel) aangepast aan de tijd.

i) Binnen dat vooruitgangsgeloof waren evangelisatie en zending belangrijk. Het Evangelie moest immers aan alle volken verkondigd worden (Matt. 28:19). Binnen het protestantisme was deze zendingsgedachte relatief nieuw en het Réveil doet dan ook moeite om mensen te overtuigen zich daarvoor in te zetten. Bij de bijdrages die over evangelisatie en zendingswerk gaan, zal hier verder op ingegaan worden (2.6). In gedicht Tutuila gaat het ook over dat werk. Zoals al bij de analyse van de prozagedeeltes (2.2g) beschreven, was de aandacht voor het exotische, voor reizen, voor andere culturen toegenomen en dit komt in dit gedicht tot uitdrukking. In het kader van die zending en evangelisatie speelt de verzoening zoals beschreven bij het gedeelte over het proza (2.2j, 2.2k en 2.2m) een belangrijke rol. In de woorden van het gedicht:

En had er iets van de Heer Jezus gehoord,
Hoe Hij heeft voor zondaars geleden.

j) In zeer korte bewoordingen wordt de klassieke verzoeningsleer hier opgeroepen, maar wel in het kader van de zending. Dit is de boodschap die de zendeling moet brengen, maar zendingen zijn niet alleen bijzondere mannen, nee het gedicht eindigt met: ‘*Dit [namelijk evangeliseren] deed eens een neger voor Jezus – wat gij?*’ Iedere gelovige moet deze blijde boodschap

verkondigen en zo wordt door die gedichten heen geprobeerd de gelovige aan te zetten tot actie voor God. Soms zelfs in heel klassieke woorden, maar met diezelfde bedoeling. In het gedicht *Aan den Heiland* van Beets bijvoorbeeld:

Wee ons, indien deze weldaad [namelijk verzoening] niet strekt,
Om ons te doen bidden en waken!

Dat woordje waken duidt op een actieve handeling. Beets werkt verder niet uit hoe dit waken eruit ziet, maar in het licht van de andere gedichten en het Réveil in het algemeen is het waarschijnlijk dat daar sociaal werk en wellicht evangelisatie in het oog is. Een ander sterk voorbeeld van deze oproep tot sociaal werk en het denken dat iedereen iets kan doen, is het gedicht ‘*De gave eener weduwe*’ van Kirberger. De weduwe uit Lukas 21 wordt tot voorbeeld gesteld, net als Jezus dat toen deed. Zij denkt om de naaste ondanks haar eigen ellende en zet zich in om die naaste te helpen. Tegelijk zit onder dit helpen nog een diepere laag, uit dit helpen blijkt haar geloof (het klassieke syllogismus practicus). De rust in God blijkt uit het geven van de gave voor de armen. En stilzwijgend ligt onder het gedicht de gedachte dat als zij dit al deed, dan moet u, als rijke lezer, dit toch zeker doen.⁸⁷

k) Opmerkelijk is een ander thema dat veel voorkomt en dat toch op gespannen voet staat met het voorgaande, namelijk de moeilijkheden in het leven. Je zou kunnen zeggen dat het voorgaande laat zien dat men geloofde in een maakbaar leven, in een maakbare wereld, maar de andere gedichten laten zien dit genuanceerder ligt. Dit komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in het gedicht ‘*Het wisselt wat w’aanschouwen*’ uit de bijdrage van Van Oosterzee:

In 't leven sluipt het lijden	Wat werd er van ons zwerven,
Ons na gelijk een dief,	Wie smoorde een jammerklacht,
Wij allen moeten scheiden,	Wie woû niet liever sterven,
Ook van ons liefste lief.	Hieldt gij, o God, geen wacht?

In dit gedicht blijft niets over van de actieve handelende mens, maar wordt duidelijk gemaakt dat de mens afhankelijk is van en onderworpen aan God. In veel gedichten komt dit op de een of andere manier langs en vaak in combinatie met een blik op het leven na dit leven waarin het beter is.

⁸⁷ De boekjes waren qua verkoopprijs (waarschijnlijk omtrent de f 2,50) meer bedoeld voor de rijken dan voor de gewone burger (een weekloon lag op f 6,00). Dit is dus een *Argumentum a minore ad maius*. Johannes, “Onze Magdalena’. Een jaarboekje uit de Reveilkring,” 55-56.

l) Hoewel deze twee kanten, namelijk de actieve mens en de passieve mens in eerste instantie met elkaar op gespannen voet lijken te staan, blijkt dit voor de Réveilgelovigen toch samen te gaan aangezien beide aspecten veel voorkomen in de gedichten. Bij nadere doordienking moet ook gezegd worden dat beide aspecten niet noodzakelijk tegengesteld zijn. Ze zijn beiden bij elkaar te brengen door die eerdergenoemde Bijbeltekst (2.2n): *'zij heeft gedaan hetgeen zij konde'*. Enerzijds wilde men zich inzetten voor God en de medemens. Wilde men strijden en werken. Tegelijkertijd bleef het besef wel dat er grenzen aan de mogelijkheden waren die iemand heeft en dat niet alles in de hand van de individuele mens ligt. Daarom klinkt die beperkende, maar tegelijk zeer realistische afgrenzing *'hetgeen zij konde'*. Alleen dát wat in het vermogen ligt moet gedaan worden, maar ook, dat wat in het vermogen ligt móet gedaan worden.

m) Zo schipperde het Réveil tussen enerzijds het determinisme dat er heerste in sommige orthodoxe groepen en anderzijds het maakbaarheidsdenken van liberale theologen. In dat kader is het goed om nog eens de vinger te leggen bij het ontbreken van verwijzingen naar de predestinatieleer, men ging vooral uit van verantwoordelijkheid.⁸⁸ Zowel in haar werken als in haar denken zocht het Réveil naar een evenwicht tussen Bijbel, geloof en idealen en anderzijds de realiteit, de beperktheid van de mens en de blijvende zondigheid van de mens. Later zullen we dit ook tegenkomen als het gaat om de verwachtingen van de resultaten van het sociale werk (2.5d). Steeds weer wordt er dan benadrukt dat men niet verwacht dat er massa's zondaren tot geloof zullen komen door het werk dat het Réveil doet, maar men zoekt naar de redding van de enkeling en zelfs dat zal slechts veel pijn en moeite, met veel inspanning en tegenslag slagen.

⁸⁸ De volgende alinea uit het gedicht *'Wat er blijft'* uit de bijdrage van Van Oosterzee komt nog het dichtstbij de predestinatieleer.

*Zie dan naar boven, lijdend harte,
Tot Hem, die dood en graf verwon,
Die balsem heeft voor al uw smarte,
Nog eer uw mond die vragen kon.
U liefhad, voor gij werd geboren,
Hier voor u leefde, leed en stierf,
En voor den zondaar, diep verloren,
Een leven zonder eind verwierf.*

Het gaat dan met name om de 5de regel uit het gedicht *'U liefhad, voor gij werd geboren,'*. Dit is echter veel te gering om hier de hele gereformeerde predestinatieleer in te lezen. Deze regel kan immers ook zonder predestinatie betekenis krijgen. Bijvoorbeeld als we denken aan een vrouw die in verwachting is en het kind al lief heeft voordat het wordt geboren. Ook in dat geval is er geen sprake van predestinatie. Zo kan God een mens reeds liefhebben, zonder dat dit iets zegt over eeuwige verkiezing tot heerlijkheid of eeuwige verwerping tot verlorenheid.

n) Het omgaan met de moeilijkheden in het leven vindt zijn verwoording in de klassieke geloofsleer van de Heidelbergse Catechismus als Beets in zijn eerste bijdrage schrijft:

Hem werken alle dingen meê ten goede;
Ook 't kwaad staat op, maar stoort zijn vrede niet.

Net als bij het stichtelijke proza staat de grote God⁸⁹ in al Zijn deugden en macht centraal. Verschillende aspecten komen naar voren, Zijn alwetendheid, Zijn heiligheid, Zijn almacht, Zijn zorg, Zijn liefde. En al deze aspecten komen vooral in Jezus naar voren. Verder is God onveranderlijk, maar ook onafhankelijk. Dit laatste komt bijvoorbeeld in uitdrukking in het gedicht Tutuila. Daar staat:

Zóó had Gods genade Tutuila bestraald
Eer iemand het nog dorst vermoeden.

o) God gebruikt mensen in Zijn dienst en om het Evangelie te verkondigen, maar Hij is daarbij niet afhankelijk van de manieren die wij kunnen bedenken en uitdenken. Hij gaat Zijn eigen weg en Hij volvoert Zijn eigen plan. Hierin ligt ook besloten dat God nog steeds actief handelt in deze wereld. Tegelijk is dit wel vooral geestelijk werken. De 'natuurkundige' wonderen uit de Bijbel zijn niet in het vizier. Het is onduidelijk of men dit niet meer voor mogelijk hield, vanuit de Verlichting, maar in ieder geval wordt er niet over gesproken. Wel is er nog steeds een geloof aan engelen. Het gedicht '*De moeder bij middernacht*' uit de bijdrage van Van Oosterzee lijkt zelfs het geloof aan een persoonlijke engelbewaarder te suggereren. Maar ook in de stichtelijke poëzie ontbreekt de duivel, waarschijnlijk om dezelfde reden als bij de prozabijdrages (2.2j). Dit blijkt uit het gedicht '*In aanvechting*' uit de bijdrage van Van Oosterzee. De tweede alinea luidt daar:

Duistre teelt van even duistre magten,
Volgt de Geest des kwaads mij, waar ik dwaal,
Staat mij zelfs aan 's hemels poort te wachten,
Stuit mijn strijd en rooft mijn zegepraal.

⁸⁹ In de gedichten lopen God en Jezus veel in elkaar over, zowel qua werken als qua deugden. Wat voor Jezus geldt, geldt voor God en andersom. Het is de vraag hoe groot de plaats van het dogma van de Drie-eenheid werkelijk in het geloofsleven was. Klassiek als men was onderschreef men dit dogma zonder meer, maar in de gedichten komt het nauwelijks tot uitdrukking en Jezus lijkt slechts het menselijke gezicht van God te zijn zonder dat Hij de eeuwige Zoon is.

Waar in de gedichten veel Bijbelse taal wordt gebruikt daar ontbreekt dat in deze alinea. De personificatie van het kwaad in de figuur van de Satan of duivel kan men geen plaats meer geven. Vanuit de Verlichting wordt deze personificatie als mythologie of fantasie beschouwt en niet als werkelijkheid. De geestelijke wereld is een goede en zuivere wereld met God als hoogste Opperwezen. De Geest des kwaads is de menselijke slechtheid die diep in de mens zit, maar dus los van het geloof aan Satan.

2.4 Theoretische bijdrages

a) In deze paragraaf worden de theoretische bijdrages besproken.⁹⁰ Zeker wanneer het theoretische theologisch is, is de grens tussen stichtelijk en theoretisch smal. De onderverdeling is gemaakt op basis van de titel en inleiding en de mate van theorie die daaruit naar voren kwam. Uit deze gedeeltes kwamen de volgende punten naar voren:

b) Het voornaamste punt kan kort samengevat worden met de titel van een van de twee bijdrages van Gunning jr., namelijk *'Theorie en praktijk'*. Deze twee moeten bij elkaar worden gehouden en de een mag de ander niet overheersen. Het moet geen scholastische denkoefening worden die gespeend is van de realiteit, maar ook geen werken zonder nadenken. Theorie en praktijk horen bij elkaar. Die bijdrage van Gunning geeft daar ook een theologisch argument voor, namelijk dat God theorie en praktijk heeft samengevoegd. Dit wordt bijvoorbeeld zichtbaar in de incarnatie waar het Woord (de theorie) Vlees (de praktijk) wordt en, voegt Gunning eraan toe, wat God samengevoegd heeft, mag een mens niet scheiden, want dat is ongeloof. Het ongeloof wat bijvoorbeeld bij een zekere George Sand openbaar wordt als hij de samenleving opdeelt in een groep mannen van de daad en een groep mannen van de gedachte. Dat is een gedachte waar het Réveil ver van weg wil blijven, vooral omdat George Sand het verleden met daarin het leven van Jezus negeert. Ze hebben alleen maar aandacht voor het heden en de toekomst, met als gevolg dat ze vervallen tot wanhopend positivisme of dwingend absolutisme. Juist het oog hebben voor de realiteit van het leven, met daarin ook het verleden waarin Jezus is gekomen, bewaart hiervoor en geeft de beste samenleving. Voor de schrijver is Israël daarbij een helder voorbeeld waar uit de godsdienst (theorie) de hele samenleving werd ingericht (praktijk) in alle wetten die het Oude Testament kent. In Christus zijn theorie en praktijk één, wat dus invloed heeft op hoe de samenleving wordt ingericht, maar ook op hoe men het geloof

⁹⁰ Dit betreft:

1854 Het regt van Asyl – G.D.J. Schotel;

1856 De reis naar het land zijner keuze – J.P. Lange;

1858 De werken Gods en de werken der mensen – J.H. Gunning jr.;

1859 Theorie en praktijk – J.H. Gunning jr.;

1859 Eenige denkbeelden omtrent de Philantropie in onzen tijd – M. Cohen Stuart.

beleefd. Als in Christus theorie en praktijk één zijn, dan kun je dus Christus ook ontmoeten in de gewone dagelijkse bezigheden. Daarvoor hoef je je dus niet terug te trekken uit dit leven, maar moet je juist daar volop deel van uit maken.

c) Hier komt ook het element van de filantropie bij kijken. Het gewone leven doet er immers toe, dus ook hoe je in het gewone leven met mensen omgaat of zoals Gunning dat in zijn andere bijdrage noemt ‘*de werken der mensen*’. Hij bespreekt daar kort een bezoek aan een ‘*idioteninstituut*’. En volgens hem blijkt juist uit dat werk dat de werken van God en de werken van de mensen niet tegenover elkaar staan (zoals in de traditie vaak werd gesteld). Juist in dergelijk filantropisch werk vallen deze twee samen. Ja stelt Gunning hoe meer de motieven en het werk Gods Geest niet beperken en tegenwerken, des te meer is dat menselijke werk een werk van God. Hoewel mensen misschien eerder onder de indruk zijn van bijvoorbeeld het scheppingswerk van God, verheerlijkt God Zich toch meer in deze filantropische arbeid als de Vader van de geesten. Gods almacht blijkt namelijk meer uit de verlossing van de mens dan uit de schepping en daardoor ook meer uit liefdewerken van de mensen die het gevolg zijn van de verlossing. Een tweede argument waarom die beide werken niet altijd tegenover elkaar staan is dat de Bijbel zegt dat God Zelf het willen en werken in de mens tot stand brengt.⁹¹ En als God zelf deze werken tot stand brengt, dan kunnen ze toch niet met Gods werken in tegenspraak zijn? Het is opvallend hoe Gunning dit deel beschrijft. Wanneer immers wordt gesteld dat God het willen en werken werkt, dan zou het gevolg lijdelijkheid kunnen zijn. In de zin van ik wacht tot God zorgt dat ik dit of dat ga doen en anders doe ik maar niets, want dan is het niet uit God. Gunning draait deze volgorde om. Hij gaat niet uit van de werking van God, maar van de werken van de mensen, vandaar ook die merkwaardige negatieve formulering: ‘*Is dat alles niet een werk Gods, te vollediger naarmate de werking en bedoeling Zijns Geestes er niet in beperkt of tegengewerkt is, naarmate de bewerker zich vollediger in de dienst des Heeren, tot uitvoerder van Zijne gedachten, tot kanaal voor Zijne genadewerkingen gesteld heeft?*’ Deze formulering opent de mogelijkheid om te werken en rekest af met lijdelijkheid, zolang je de Geest niet beperkt of tegenwerkt, is je menselijk werk ook (deels) een Goddelijk werk.

d) In het voorgaande (2.4b) zijn we er al op gestuit dat voor het Réveil het verleden van belang is, nu kijken we nader naar de visie van het Réveil op de geschiedenis (in de zin van verleden, heden en toekomst). Allereerst is het voor het Réveil duidelijk dat ze in een unieke tijd leven, met name de bijdrage van Cohen Stuart zet daar sterk bij in, maar dan stuiten we wel direct op een incongruentie binnen het denken van het Réveil. Vooral bij de vorige delen (2.2 en 2.3) werd duidelijk dat de Bijbel nog veel zeggingskracht heeft en dat de tijd van de Bijbel en de

⁹¹ Filippensen 2:13: ‘*Want het is God, Die in u werkt beide het willen en het werken, naar Zijn welbehagen.*’

huidige tijd moeiteloos in elkaar overvloeien. Dit roept het klassieke circulaire beeld van de geschiedenis op waarin al het nieuwe niet werkelijk nieuw is, maar waarin de geschiedenis zich eigenlijk steeds herhaalt. Aan de andere kant laten de bijdrages (met name de bijdrages in deze paragraaf, 2.4) zien dat men zich wel degelijk bewust was van het feit dat het heden wezenlijk verschilt van het verleden; dat de geschiedenis zich niet slechts herhaalt, maar vooruitgaat. Dat roept het lineaire beeld van de geschiedenis op, waarbij de geschiedenis zich steeds verder ontwikkelt richting een eindpunt. Hierbij is het verleden niet nutteloos. Het is immers het fundament van het heden en van de toekomst, maar er is wel een kloof tussen heden en verleden. En deze twee beelden van de geschiedenis lijken naast elkaar te staan, terwijl ze feitelijk incompatibel zijn met elkaar. Het lijkt er het meeste op dat het lineaire beeld van de geschiedenis opgaat voor de niet-gewijde geschiedenis en dat alleen de Bijbelse geschiedenis daar los van staat en van eeuwige geldigheid is voor elke tijd (circulair).

e) Toch moet ook deze stelling genuanceerd worden. In de bijdrage van Schotel blijkt namelijk ook sprake te zijn van een ontwikkeling binnen de Bijbel. Aan het begin van de bijdrage wordt geschreven over de Mozaïsche wetgeving rondom de vrijsteden waarheen een mens die een onopzettelijke doodslag had begaan kon vluchten. Vanuit die wetgeving wordt het concept 'asiel' uitgewerkt dat vervolgens in de geschiedenis vorm heeft gekregen in de onschendbaarheid van heilige plaatsen waaronder kerken. Helemaal aan het eind van de bijdrage eindigt de auteur echter met de huidige tijd, waarin de kerken dat niet meer doen. Daar schrijft hij: *'doch sedert de kerk tot hare oorspronkelijke eenvoudigheid is wedergekeerd, heeft Zij er geen aanspraak op gemaakt; maar hare leden hebben zich bevlitigd andere asylen voor zieken en krankzinnigen, bejaarden en wezen, verwaarloosde kinderen en gevallen meisjes, gast- en weeshuizen, een Mettray en het asyl te Steenbeek en andere inrichtingen van boetvaardigheid te stichten, die met meer recht en meer overeenkomstig het Evangelie asylen genoemd worden.'* Met recht kun je je afvragen wat deze 'asylen' te maken hebben met de vrijsteden uit de Mozaïsche wetgeving. Deze 'asylen' hebben immers geen enkele relatie met onopzettelijke doodslagen, maar gaan over de zorg voor de naaste. Het lijkt er dan ook sterk op dat de auteur het Evangelie als hoger en meer ziet dan de Mozaïsche wetgeving. Deze plaatsen waar gezorgd wordt voor de naaste, dat zijn werkelijke 'asylen'. De gedachte die daar dan achter schuilgaat is dat Mozes aansluit bij de toenmalige cultuur, maar die matigt (dit benoemt Schotel ook in zijn bijdrage). De stap naar het Evangelie was echter nog te groot, daar moest Israël naar toe-groeien en daar wordt de meer lineaire beschouwing van de geschiedenis weer zichtbaar. Het lijkt er dus op dat een uitwerking van het geschiedenisconcept van het Réveil niet verklaart hoe de Bijbel gebruikt kon worden zoals dit gebeurt in de stichtelijke bijdrages (zie bijvoorbeeld Kirberger in 2.3g). Schijnbaar trekt men (nog) niet alle conclusies uit hun eigen premissen. Maar dat deze (nieuwe) vorm van geschiedenisbeschouwing belangrijk was, is helder.

f) In dat kader is voor de positiebepaling van het Réveil ook de verdere van de bijdrage van Cohen Stuart van belang. Met deze lineaire vooruitgang kan immers verschillend omgegaan worden. Men kan, zoals in de orthodoxie gebeurde, vasthouden aan het verleden en dat kostte wat kost niet aan het heden aanpassen (dit ligt ook dicht bij het contrarevolutionaire denken van Bilderdijk, 1.1b). In een klassieke geschiedenisbeschouwing is dat ook geen probleem, maar binnen de nieuwe lineaire geschiedenisbeschouwing wel. Je blijft dan immers hangen in het verleden, terwijl de geschiedenis verder voert. Men kan ook meegaan met de tijd en al het oude loslaten of aanpassen aan het heden. Daarbij is de tijd de norm waaraan men wil voldoen en waaraan men het geloof aanpast. Dit gebeurde binnen de moderne richting van de kerk. Het Réveil zoekt echter een tussenpositie die Cohen Stuart mooi onder woorden brengt: *‘De geest des Evangelies moet den algemeenen tijdsgeest niet zoeken te dooden maar te beheerschen, den stroom des tijds niet willen keeren maar leiden, en voor de groote zaak van het Godsrijk weten partij te trekken van alles, ook van ‘tgeen schijnbaar verwoestend is en verdervend.’* Met name rondom de formulierenkwestie blijkt wel dat er binnen het Réveil gradaties zijn in de mate waarin men meegaat met de tijd, maar dit citaat is wel een kenmerk van het Réveil (met name in de tweede periode, 1.1b). Ook aan het eind van zijn bijdrage formuleert Cohen Stuart dit fraai: *‘Voor geen tijdsgeest behoeft hij te vreezen, die in de kracht van Gods Geest gelooft. En ’t schaadt niet, of wij tot zekere hoogte kinderen des tijds zijn, wanneer wij door dat geloof kinderen zijn des Hemelschen Vaders.’* Zo betoogt Cohen Stuart ook dat het voor een christen goed, ja zelfs geboden is om zich bezig te houden met filantropie, iets wat in de vorm waarin het zich toen openbaarde nieuw en een gevolg van de tijdsgeest was.

g) Een vreemde eend in de bijt binnen deze paragraaf (2.4) is de bijdrage van Lange. Qua inhoud neigt het meer naar een stichtelijke bijdrage met een gelijkenis over het sterven. Echter de voetnoot op de eerste pagina maakt duidelijk dat het qua bedoeling thuishoort binnen dit deel. Lange wil door deze bijdrage het denken over de eeuwige straf (hel) redelijk en theologisch aanvaardbaar maken. De vraag is dus niet zozeer ben ik op weg naar de hemel of de hel (wat zou passen bij een stichtelijke bijdrage), maar is het denken over een eeuwige straf redelijk of niet (wat past binnen de theoretische bijdrages).

h) Inhoudelijk vallen in deze bijdrage nog enkele zaken op. Niet alleen het bestaan van de hel wordt zo beschreven dat het redelijk zou zijn, maar ook de hele geestenwereld wordt aangepast aan de toenmalige gedachten op het gebied van tijd, ruimte en materie. Nadrukkelijk wordt de samenstelling van de geest of ziel benoemd als een etherisch (een speciale materie) lichaam met een vorm. Ook worden hemel, hel, geesten en engelen geplaatst binnen het heelal, zij het ver verwijderd van de aarde. Lange probeert de geestenwereld dus enerzijds als andersoortige realiteit te laten staan, maar tegelijk wel op zo’n manier dat het bestaan van deze geestenwereld

redelijk aanvaardbaar is. In die geestenwereld ontbreekt echter een groep of personage, namelijk de duivelen en Satan. Ook in deze bijdrage krijgen zij geen plaats, terwijl dit bij de bespreking van de hel vanuit de klassieke denkbeelden (onder andere Dante) bij uitstek de plaats was geweest om dit te benoemen. Na de Verlichting had de duivel geen plaats meer in het denken. Het lijkt erop dat daar het oude Griekse denken weer naar boven komt dat het geestelijke goed is en het materiële slecht. In diezelfde bijdrage van Lange wordt de nieuwe aarde namelijk ook geestelijk (etherisch) geduid. Daarom zijn er wel goede geesten, maar geen slechte geesten. Al het slechte komt uit de mens voort die vervolgens het geestelijke wel slecht kan maken, die zijn ziel kan verderven. Het is ook nog goed om de vinger te leggen bij het punt dat er geen twijfel is of er een leven na de dood is. Na de dood volgt er een eeuwig leven, dat is een gegeven.

i) De manier waarop de overledene wordt neergezet en met name zijn keuzevrijheid is een typisch gevolg van de Verlichting, waarin het individu en de individuele keuzevrijheid van groot belang werden. Daardoor ging de predestinatie nog veel sterker wringen dat het in de voorgaande eeuwen het geval was geweest. In deze bijdrage wordt de predestinatie dan ook op geen enkele manier benoemd of meegenomen. Dat gaat zelfs zover dat na iemands overlijden nog niet vaststaat of hij of zij in de hemel zou zijn, na het overlijden wordt aan de overledene een keuze voorgelegd waar hij of zij vanaf nu wil zijn. Wel insinueert de bijdrage dat de keuze eigenlijk nooit anders zou uitvallen, omdat deze keuze een logisch gevolg is van het leven dat een mens heeft geleid voor zijn of haar sterven. Het is dus geen noodzakelijk gevolg in de zin dat er geen ontkomen meer aan is, dat het door het lot of door God is bepaald, maar het is wel een noodzakelijk gevolg in de zin dat het niet voorstelbaar is dat iemand na zijn of haar sterven zo anders zal zijn dan voor dat sterven, zodat hij of zij ineens heel anders zal kiezen. Het benadrukken van de eigen keuze gaat zo ver dat er nadrukkelijk wordt gezegd dat de geest van de overledene zelf naar een plaats gaat, de engel (Genius) sleept de geest niet mee⁹², maar de geest reist zelf.

j) Tot slot nog een laatste element, namelijk het goede. God is de bron van het goede en heeft niets met het kwade te maken. God is ook niet de Schepper van de hel, maar de hel is gevormd naar de slechtheid van de geesten die daarin huizen. God staat dus vrij en los van het kwade, dat gevolg is van de zondigheid van de mens (over de bron daarvan wordt niet gesproken). Wanneer de geest dan de weg door het heelal aflegt, wordt ook duidelijk dat er na dit leven een grote scheiding plaatsvindt. In dit leven lopen goed en slecht door elkaar heen. Goede en slechte mensen lopen door elkaar heen, maar ook binnen een mens lopen goedheid en

⁹² Het beeld van de engelen die de geest van Lazarus in de schoot van Abraham dragen uit Lukas 16:22 wordt dus (bewust) niet overgenomen.

slechtheid in elkaar over. Na het sterven worden deze twee gescheiden en gaan beide over in hun pure vorm, dus pure goedheid en pure slechtheid. De pure goedheid mag bij God wonen en zijn, de pure slechtheid komt in de hel. Op aarde was dit zo gemengd dat zelfs mensen die God absoluut niet wilden dienen, toch enige goedheid in zich hadden en in ieder geval op hun weg nog geluk tegenkwamen.

k) Zo probeert de auteur in deze bijdrage alles neer te zetten, zodat het rationeel is. *‘Gelijk het hart is, zoo is de man, en gelijk de man is, zoo zal zijn huis zijn. Dat is een oordeel Gods. Is dan uw hart een schoone dalgrond, waar de geestelijke planten der goedertierenheid Gods zijn opgewassen; een dal des ootmoeds, dat zich zont in zijne liefde? Zie, zoo als uw hart is, duister, ledig, stormachtig, zoo moet uw wereld zijn. Naar den aard des geestes vormt en verandert zich de stof. Naar uwen geest heeft zich de hebbelijkheid van uwe ziel gevormd, en zoo als uwe ziel is, zoo ontvouwt zich uwe nieuwe wereld. Schijnt u dat niet rationeel?’* En verderop: *‘Daar is de hemel; het is als het ware slechts eene nieuwe aarde na aftrek des kwaads. En het kwade is daar niet, omdat daar geen kwaaddoeners zijn. Onder u is de hel. Het is niets anders, dan als het ware een bezinksel der oude aarde, na aftrek der aardsche zegeningen, welke aan het goede menschenzaad op aarde waren verbonden. Dit moest u als iets ten hoogste billijks en redelijks duidelijk zijn.’*

2.5 Bijdrages over verenigingen voor sociaal werk

a) Deze categorie bestaat uit vijf prozabijdrages.⁹³ Uit deze gedeeltes kwamen de volgende punten naar voren:

b) Deze bijdrages kennen een duidelijk doel, namelijk het creëren van een positieve aandacht en inzet voor de zaak van Steenbeek (en soortgelijke instituten) en daartoe is de opbouw ook min of meer gelijk. Het begint met het aangeven dat er veel vooroordelen en weerstanden zijn tegen het werk van Steenbeek. In de bijdrage van De Vries komt dat als volgt naar voren: *‘De redenen hiervan moet gewis gezocht worden in de moeilijkheden, die aan deze teedere zaak verbonden zijn en in het vroeger algemeen heerschende denkbeeld, dat die moeilijkheden*

⁹³ Dit betreft:

1853 Geschiedenis van het Asyl Steenbeek, benevens iets over andere inrichtingen tot opbeuring van boetvaardigen in Nederland – Jeronimo de Vries Jzn.;

1854 De nieuwe school voor havelooze kinderen te Amsterdam – P. van Eik;

1855 Het Magdalena Hospital, of Asyl voor boetvaardige gevallen te Londen – T.M. Looman;

1856 Een woord over Asylen voor boetvaardige gevallen in het algemeen, en over de London Female Penitentiary te Pentonville in het bijzonder – T.M. Looman;

1859 Een en ander uit vroegere verslagen omtrent de zorg voor boetvaardige vrouwen en jeugdige slagtoffers der ontucht in 's Gravenhage – C.E. van Koetsveld.

niet te overwinnen waren. De gevallen werden, even als vroeger de gevangenen, beschouwd als verbannen en verworpen der maatschappij, en daarom aan verachting prijs gegeven, of ook aan bitteren smaad en spotterij. Hierbij kwam een zeker vooroordeel, zekere natuurlijke afkeer, om zich met deze zaak in te laten, de gedachte aan een zoogenaamd noodzakelijk-kwaad.' De Vries getuigt hier van een verandering in denken die heeft plaatsgevonden binnen (een deel van) het Réveil en waarschijnlijk ook breder. Vanuit de Verlichting wordt de mens gezien als een redelijk en vrij wezen en een idee als noodzakelijkheid verhoudt zich daar slecht mee. Meer en meer ging men geloven dat je door onderwijs een samenleving kon verbeteren en alle problemen kon oplossen. Met andere woorden, men ging in die tijd meer en meer uit van *nurture* in plaats van *nature*. Een mens is niet voorbestemd tot kwaad of onherroepelijk gevallen, maar met aandacht en onderwijs, met rust, reinheid en regelmaat kunnen zelfs de diepst gevallen gered worden. Expliciet benoemd onder andere De Vries dat een slechte opvoeding of een slechte sociaaleconomische omgeving vaak de oorzaak is van de val van deze vrouwen, omdat er geen andere weg is om te overleven. En andersom geldt dus ook dat als je maar goed opvoedt en de mensen kansen geeft, dan zullen ze op de goede weg gaan.

c) Tegelijk blijkt ook steeds dat men wel realistisch is. Men weet dat het erg moeilijk is om het snelle geld van de prostitutie en verkeerde vrienden te laten en door hard werken eerlijk geld te verdienen. Dit duidt men theologisch door het woord zonde. De mens zit vast aan de zonde en kan daar niet van loskomen.⁹⁴ Daar is het werk van Christus voor nodig en Hij wil dat doen. Dat is dan ook het motief voor het Réveil om zich hiervoor in te zetten. In deze bijdrages komen veel Bijbelteksten langs om te benadrukken dat Jezus is gekomen om het verlorene te zoeken en dat Hij juist naar de hoeren en tollenaars ging et cetera. In het spoor van Jezus voelen ze de roeping om Hem na te volgen en zich te ontfermen over deze vrouwen. Jezus is er dus niet enkel voor de individuele verlossing van een mens (soteriologisch), maar Zijn voorbeeld heeft ook consequenties voor het leven van de mens (ethisch). Hij is een voorbeeld, Die gevolgd moet worden in Zijn liefde en aandacht voor de gevallen, juist ook Zijn aandacht voor de enkeling. Uit de lengte waarin dit punt wordt beargumenteerd blijkt wel dat dit een relatief nieuw punt is en zeker nog geen gemeengoed. Blijkbaar waren bij veel lezers die oude denkbeelden nog volop levend en vond men dat je aan zulke gevallen geen aandacht moest schenken. Looman verwoordt de mening van die mensen in zijn tweede bijdrage als volgt (het is overigens niet zijn eigen mening): *'Die menschen zijn te diep gezonken, om nog gered te kunnen worden; zij houden zich welligt voor eenigen tijd in, vallen daarna weêr in het vorige leven terug; en door*

⁹⁴ Dit is dus een andere duiding dan degenen die in 2.2j naar voren kwam waar opstand tegen God de kern van de zonde was. Hier heeft het meer met eigen genot en gemakzucht te maken, waarbij deze zonde als een macht de mens in zijn greep heeft. Blijkbaar was het beeld van zonde veelkleurig of konden er verschillende beelden voor de zonde gebruikt worden.

asylen voor haar op te rigten, bevordert men slechts de prostitutie, want zijn denken: "als ik het leven moede ben, welnu dan ga ik naar het asyl, dan word ik fijn;" en als men zoo veel voor haar doet, brengt men ze ligtelijk in den waan, dat zij toch zulke verachtelijke wezens niet zijn, als waarvoor zij anders gehouden worden.'

d) Naast de Bijbel is er nog een belangrijk argument voor de auteurs en dat is het resultaat. Ook hierin komt het nieuwe denken naar voren. Men gaat niet enkel scholastisch nadenken om tot het inzicht te komen of iets wel of niet goed is. Ook de empirische resultaten spelen een rol en spreken voor zichzelf. In veel bijdrages worden dan ook staten opgenomen met daarin de aantallen en resultaten. Het aantal personen dat is opgenomen, het aantal personen dat weer weg is gegaan en hoe zij zijn weggegaan (weer terug in hun oude leven of verder in hun nieuwe leven). Die staten zijn ook hetgeen waar De Vries over spreekt als hij vertelt hoe een groep mannen tot het besluit kwam iets te gaan doen. *'eenmaal echter als door een' weldadigen lichtstraal van boven, verzekerd geworden, dat Gods Woord het werk wilde en Hij het daarom ook zou kunnen en willen zegenen, terwijl de Schrift dat werk met herhaalde en duidelijke vingerwijzing aanbeval, sloeg men vertrouwend den blik om zich heen, wat er te doen stond, welke middelen voorhanden waren: en zoodra men zich nu eenmaal in de overtuiging gesterkt vond, dat de opbeuring mogelijk wezen moest, zoodra ook, begreep men tevens te moeten onderzoeken, wat elders was gedaan, welke resultaten elders verkregen waren, wat dusver in druk verschenen was.'* De auteurs geven hierbij ook steeds aan dat als één persoon gered zou worden dat dit dan alle moeite waard zou zijn, maar dat er in werkelijkheid veel meer gered zijn. Ja, Looman zegt in zijn eerste bijdrage: *'Waar zulke resultaten gezien worden, mogen reddingsgestichten voor boetvaardige gevallen door geene onbevooroordeelden meer veronachtzaamd, of kan de arbeid aan zulke gevallen te koste gelegd door de zoodanigen niet ijdel geacht worden.'* Kortom uit de vruchten blijkt dat God het is Die het werk wil en zegent, want anders zou dit alles nooit gelukt zijn. En als God het wil, hoe kun je dan als christen het niet willen, dan denk je het beter te weten dan God. Op deze wijze tracht men positieve aandacht en betrokkenheid en vooral ook geld en inzet te verwerven om het werk voort te zetten en uit te breiden.

e) Het belang van de empirische resultaten blijkt ook daarin dat er veel aandacht is voor de zakelijke inrichting van de verschillende inrichtingen. De wijze waarop het bestuur is samengesteld en functioneert; de wijze waarop de begeleiding en de opname plaatsvindt; de regels die er gelden. Waarschijnlijk is dit mede om mensen te overtuigen dat wanneer zij geld geven dit in goede en zorgvuldige handen terechtkomt, maar hieruit blijkt ook dat men de zakelijke inrichting een belangrijk punt vond wat veel aandacht verdiende. Ja het werk stond of viel voor een groot deel met de wijze waarop het was ingericht.

f) In het werk wat beschreven wordt, blijken ook een aantal andere uitgangspunten, bijvoorbeeld op het gebied van de man-vrouwverhouding. Men zocht voor de vrouwen een veilige plaats nadat ze ontslagen zouden worden uit het asiel. Hierbij waren er eigenlijk drie opties. In willekeurige volgorde is dat: terugbrengen onder familie dan wel vrienden die het beste met haar voorhebben of trouwen of in dienst gaan bij een goede familie. Hieruit blijkt dat men het geen goed idee vond wanneer een vrouw alleen zou zijn.⁹⁵ De vrouwen werden in het asiel opgeleid tot allerlei huishoudelijk werk. Blijkbaar was dit de bestemming voor deze vrouwen en was werken buitenshuis niet in gedachten. De vrouw moest het huishouden op een goede manier runnen, dat was haar taak. De man had de verantwoordelijkheid voor het gezin en ook voor de vrouw. Het asiel was daarin eigenlijk een groot gezin, waarin Heldring en de overige bestuursleden zich verantwoordelijk voelde voor de vrouwen. Zelfs nadat zij uit het asiel ontslagen waren, bleef er contact en voelde men zich verantwoordelijk. Op deze patriarchale wijze was de samenleving ingericht en zo ging men dus ook in het asiel met elkaar om. Zo'n gezin, en vooral de man, moest zelfvoorzienend zijn. Hij, eventueel met hulp van zijn vrouw, moest het geld verdienen om zo te zorgen dat ze buiten de problemen bleven en een goed leven konden leiden. Veel van de ellende waartegen men vocht kwam voort uit de heersende armoede, of dit nu ging om de haveloze kinderen of de gevallen vrouwen of nog andere groepen. En zo wilde men van het kleine gezin naar de steeds grotere 'gezinnen' van dorpen, steden, provincies ja tot aan het land en de samenleving iedereen kerstenen en redden.

g) Opvallend is zoals eerder gezegd (2.2j, 2.2l, 2.4i en 2.5b) dat men uitgaat van de zelfstandigheid en de vrijheid van individuen. Dit lijkt in de context van het sociale werk toch iets kenmerkends te zijn voor Nederland, hoewel het onduidelijk is waarom Nederland op dit punt afwijkt van bijvoorbeeld Engeland zoals dat naar voren komt in de beschrijvingen van Looman. De vrouwen kunnen namelijk op elk moment weg als zij dat willen. Er is geen dwang om te komen of te blijven. Natuurlijk zijn er wel gesprekken op het moment dat iemand weg wil, maar uiteindelijk gaat het uit van de eigen keuze van de vrouw. En zelfs bij de kinderen speelt dit een rol. Van Eik schrijft: *'Op de school is alles vrij, vrolijk en vertrouwelijk, maar voor uitspattingen bedwongen, en geheiligd door Gods Woord. Havelooze knapen en meisjes, die het bandelooze leven, als het ware met de moedermelk hebben ingezogen, laten zich het strakke wet-tische keurslijf niet aanrijgen. Ze zouden nimmer buigen, maar wel barsten en geen voet meer in de school zetten. Ook in deze is de ondervinding eene waarschuwendende leidsvrouw. De*

⁹⁵ Het zou nog kunnen dat dit enkel in het geval van deze vrouwen de mening is (omdat men op deze wijze de recidivekans zou willen verminderen) en dat in het geval van andere vrouwen men het geen probleem zou vinden wanneer zij alleen zijn. Maar na het lezen van de bijdrages lijkt het er meer op dat dit een algemeen uitgangspunt is.

harten der kinderen moet men trachten te winnen, en het eenigste middel tot bereiking hiervan, is: de onverflaauwde toepassing der ernstige christelijke liefde.' In een andere verschijningsvorm ligt hieronder dezelfde vrijheid die aan de vrouwen wordt gegeven. Men probeert zonder dwang en zonder keurslijven, maar met een duidelijk doel voor ogen, namelijk het redden van vrouwen en kinderen, de inrichting in te richten. Eerder kwam in de inleiding al langs dat dit voor Heldring ook theologisch van belang was (1.6i); dit was de vrijheid van het Evangelie tegenover de Roomse gebondenheid. Het geloof is alleen echt als men in vrijheid tot Jezus komt. Die vrijheid om te gaan was zo groot en echt dat men ook steeds weer terug kon komen, zelfs als men weer terug was gegaan in het gevallen leven. Dat staat in schril contrast tot de wijze waarop het in Engeland geregeld was, waar verschillende inrichtingen de namen van vrouwen die waren weggegaan aan elkaar doorgaven om te voorkomen dat vrouwen daarna ergens anders opgenomen zouden worden. In de staten uit de tweede bijdrage van Looman blijkt zelfs dat er in Engeland vrouwen alsnog zijn weggestuurd omdat men later ontdekte dat zij al elders opgenomen waren geweest.

h) Hoewel de werkwijze anders was, was er veel internationaal contact en ook interkerkelijk contact. Er was zo een beweging te zien die tegengesteld was aan de officiële kerkgenootschappen. Daar kwamen juist steeds meer scheuringen en afsplitsingen voor. Maar dit sociale werk overschreed die grenzen en werd juist met name gedragen door niet-geestelijken, namelijk de gegoede burgerij. Zij zetten hun middelen in om te zorgen voor de medemens en samenleving. En ook in het inzetten van die middelen werkte men over de grenzen heen. Koetsveld zegt: *'Één hinderpaal is daardoor ten minste, bij eenen zo moeielijken en vaak ondankbaren arbeid, niet te vreezen. Wanneer een onzer die ongelukkigen bezocht en toesprak, stuitte hij zelden of nooit op geloofsverschillen. Israëliet en Roomsgezinde hoort ons even zeer aan, en bewijst ons dezelfde achting. De vreemdeling als de inlander, de Neger als de Europeër, draagt in zijn geweten één en hetzelfde schuldgevoel, al is het ook onbestemd en onderdrukt, met zich om, en is dus even vatbaar voor de indrukken van het Evangelie.'*

i) Tegelijk ligt in het verlengde hiervan wel een spanning binnen het Réveil. Enerzijds was men modern en wilde men over grenzen heen stappen, grenzen van man-vrouw (ook de vrouwen werden opgeroepen zich in te zetten voor dit goede werk), grenzen van rijk-arm (rijken en armen moesten beide naar hun vermogen geven en zich samen inzetten voor de goede zaak), grenzen van kerkgenootschappen (verschillende geloofsrichtingen werkten samen) en ook grenzen van landen en talen (internationale fondsenwerving en uitwisselingen van ervaringen en kennis). Anderzijds was men behoudend en geloofde men in een door God ingestelde orde. Van Eik beschrijft dit als volgt: *'Er is, behoudens eene stipte en naauwgezette inachtneming, dat de verschillende door de Heer ingestelde maatschappelijke rangen en standen niet*

uitéenspatten en zich niet tegen den uitdrukkelijken wil van God in elkander oplossen, eene toenadering van rijken en armen nodig. Elk ontwaakt zondaar, hoe rijk en aanzienlijk ook naar de wereld, die vrede der ziel door het bloed des kruises ontvangen heeft, behoort kracht-dadig deze toenadering te bevorderen.' Men worstelt met deze spanning. Immers iedere mens staat zelf voor God en daarom zijn mensen als broeders en zusters gelijk. Vanuit een toegenomen individueel beleefd en beleden geloof, groeit ook de gemeenschapszin onder al die individuen. Maar dat geloof houdt geen rekening standsverschillen et cetera. Het werk wat men wil doen, doet men vanuit het geloof en daarom dus ook in gemeenschap met de broeders en zusters. Maar maatschappelijk zijn er wel degelijk verschillen die ook vastgelegd waren in (on)geschreven omgangsvormen. De maatschappelijke verschillen worden ook theologisch onderbouwd vanuit de scheppingsorde. En zo ligt er een theologische spanning, waar het citaat van Van Eik over spreekt, die niet echt opgelost wordt. Deze spanning is waarschijnlijk ook een van de moeilijkheden die overwonnen moest worden onder het lezerspubliek om hen gul te maken in tijd, energie, gebed en geld voor dit werk.

j) Zojuist kwamen we al op het woord redding (2.5d). Voor de auteurs was redding een breed begrip, zowel het geestelijk als het lichamelijk leven vielen hieronder. Men was er namelijk van overtuigd dat iemand alleen werkelijk gered kon worden van de aardse ellende, uit de gevallen staat, door het geloof en de vergeving en bevrijding van de zonde. En ook andersom was men ervan overtuigd dat wanneer iemand geestelijk gered werd en een echte christen werd, dat dan ook de aardse ellende zou verminderen. Met name door de deugden van matigheid, zelfbeheersing en ijver zouden onnodige slechte uitgaven verdwijnen en men zou eerlijk geld verdienen. Die twee kanten worden niet van elkaar gescheiden en zijn beide belangrijk, hoewel het primaat waarschijnlijk wel lag bij het geestelijke. Men wilde mensen redden uit de verlorenheid en tot geloof in Jezus brengen opdat ze na de dood in de hemel zouden komen en niet in de hel, opdat ze op de dag van de wederkomst rechtvaardig zouden zijn. En met twee citaten wilde men de anderen ook aanzetten tot dit werk. Mattheus 24:46: *'Zalig is die dienstknecht, welken zijn heer, komende, zal vinden alzo doende.'* En Jakobus 5:19 en 20: *'Broeders, indien iemand onder u van de waarheid is afgedwaald, en hem iemand bekeert, die wete, dat degene, die een zondaar van de dwaling zijns wegs bekeert, een ziel van den dood zal behouden, en menigte der zonden zal bedekken.'*

2.6 Bijdrages over evangelisatie- en zendingswerk

a) Deze categorie bestaat uit vier bijdrages, waarvan één in poëzie.⁹⁶ Zoals reeds in het voorgaande gedeelte over de verenigingen voor sociaal werk is aangegeven (2.5j), gingen voor het

⁹⁶ Dit betreft:

Réveil het geestelijk leven en het lichamenlijk leven, en dus ook de zorg voor het geestelijk en lichamenlijk leven, nauw samen. Beide elementen waren nodig en belangrijk voor God, maar ook om resultaat te kunnen behalen. Al bleef de geestelijke zorg de primaat houden. Het is daarom ook niet verwonderlijk dat de punten die uit de bijdrages over het sociaal werk naar voren kwamen (2.5), dicht bij de punten uit de bijdrages over het evangelisatie- en zendingswerk liggen (2.6). Toch ligt de focus in deze gedeeltes anders, wat een zelfstandige bespreking van deze bijdrages rechtvaardigt.

b) Over één ding zijn alle bijdrages het nadrukkelijk eens, bij evangelisatie en zending gaat het erom dat verloren mensen horen van de redding die er is in het bloed van Jezus Christus, verkregen door Zijn kruisdood. Dat is de boodschap, het Evangelie, die de kerk heeft ontvangen en moet verkondigen aan mensen die dat nog niet weten of nog niet van harte weten (met andere woorden mensen die nog niet zijn gaan geloven). Maar bij die kerk ligt tegelijk een moeilijkheid, zeker in het geval van de Hervormde kerk, omdat (zoals in de inleiding naar voren kwam, 1.6d) zij voor een groot deel afscheid had genomen van die klassieke verzoeningsboodschap die voor het Réveil zo centraal is binnen het evangelisatie- en zendingswerk. Om dit werk te doen op een wijze die men goed vond, moest dit dus buiten de kerkstructuur om, terwijl het eigenlijk het werk van de kerk is.

c) In twee bijdrages komt dit punt expliciet naar voren. Chantepie de la Saussaye benadrukt de contingentie⁹⁷ van de kerkstructuur. Ze zijn ontstaan door het zaad van het Woord (dat zaad is iets noodzakelijks), maar vervolgens in allerlei verschillende klimaten en bodemsoorten ontkiemd, waardoor de planten anders zijn (dat is de contingentie). Hij zegt: *‘De Kerkgenootschappen nu zijn de vruchten van het zaad des Woords, verschijningen der Kerk, vormen, waarin zich de Geest in deze of die zamenloop van omstandigheden heeft beligchaamd.’* Hij maakt er zelfs een belangrijk punt van dat deze contingentie onder ogen moet worden gezien wanneer iemand met zending bezig is en dat hij dat zendingswerk dus moet doen onder het besef van die contingentie. *‘Willen wij nu aan de verre heidenen, aan de natiën van Oosten en*

1856 Kerk en Zending. Rede, uitgesproken tot opening van de algemeene vergadering van afgevaardigden der Nederlandsche vereeniging tot uitbreiding van het Evangelie onder de Chinezen te Leiden, Mei 1855 – D. Chantepie de la Saussaye;

1856 Hugo Hahn – P. van Eik;

1857 Christenvrouwen der Apostolische eeuw – J.J. van Oosterzee;

1858 Evangelisatie te Amsterdam, medegedeeld door het Bestuur der Vereeniging ter verspreiding van Godsdienstige kennis, en ter bevordering van Godsvrucht door middel van Bezoek en Bijbellezing te Amsterdam – Bestuur der Vereeniging voornoemd.

⁹⁷ De auteur gebruikt de woorden contingentie en noodzakelijkheid zelf niet, maar deze termen zijn wel zeer geschikt om de beschreven zaak te duiden.

Westen, aan het zoo geheel oorspronkelijke en eigenaardige China, het type der duitsche of zwitserse Hervorming opdringen? Willen wij ze het karakter geven van den duitschen Luther, van den romaanschen Kalvijn, of eene der verschillende wijzigingen, die het Gereformeerde beginsel in de verschillende landen, waar het heerschend geworden is, verkregen heeft? Of willen wij ze naar den vorm der nederlandsche Doopsgezinden herscheppen? Het zij verre; Een zendeling moet oog hebben voor de door God gegeven, natuurlijke scheppingsgrond van een land en volk en naar aanleiding daarvan zending bedrijven. Daarmee blijft een zendeling nog wel bij een bepaalde kerk en bij een bepaald kerkgenootschap horen, maar uiteindelijk moet hij Christus volgen en daarmee soms de kerk en zichzelf verloochenen, om de Geest te gehoorzamen. Het gevolg hiervan is dat zending en evangelisatie iets wordt dat over de protestantse kerkmuren heen kan gaan en dit wordt dan ook zichtbaar onder de besturen en afgevaardigden van de zendingsverenigingen. Samen vanuit verschillende kerken strijdend voor de ene boodschap. Uiteindelijk is het de taak van de zending volgens Chantepie de la Saussaye om het volk als volk te bekeren en christelijk te maken.

d) Dit denken in contingenties zou ertoe kunnen leiden dat iemand dit doortrekt en zegt dat de Bijbel in de joodse cultuur is ontstaan en daarom gereinigd zou moeten worden van de Joodse contingenties tot een verlicht humane boodschap. Dit is echter een gruwel in de ogen van Chantepie de la Saussaye en volgens hem onwaar. Israël is een bijzonder volk, eigenlijk toont zij het wezen van de mensheid en daarom hoeft en kan de Bijbel niet ontdaan worden van contingenties, zij is in haar wezen noodzakelijk.

e) In dat kader wordt ook voor het eerst gesproken over Satan, al is het niet duidelijk of het vooral een vorm van beeldspraak is of een werkelijk geloof aan het bestaan van Satan. Het enige wat hij schrijft is namelijk: *'eerst dán kan men zeggen: het licht des Heeren is opgegaan over een volk, de troon des Satans is er gevallen.'* De zinssnede *'de troon des Satans'* doet denken aan Openbaring 2:13: *'Ik weet uw werken, en waar gij woont; namelijk daar de troon des satans is,'* maar ook aan het berijmde Gebed des Heeren uit de Enige gezangen: *'Uw koninkrijk koom' toch, o HEER! Ai, werp den troon des satans neer;'*⁹⁸ Gezien alle overige bijdrages (2.2j, 2.3o en 2.4h) zou het dus goed kunnen dat dit meer een staande uitdrukking is, dan dat er een werkelijk geloof aan Satan achter zit.

⁹⁸ De zinssnede *'het licht des Heeren is opgegaan over een volk'* komt mogelijk vanuit Jesaja 60:1-3: *'Maak u op, word verlicht, want uw Licht komt, en de heerlijkheid des HEEREN gaat over u op. Want zie, de duisternis zal de aarde bedekken, en donkerheid de volken; doch over u zal de HEERE opgaan, en Zijn heerlijkheid zal over u gezien worden. En de heidenen zullen tot uw licht gaan, en koningen tot den glans, die u is opgegaan.'*

f) Vanuit de psychologie is het opvallend hoeveel nadruk door Chantepie de la Saussaye wordt gelegd op de *nature* van een volk ('*de natuurlijke aanleg van een volk, dien scheppingsgrond*'), terwijl bij de bijdrages over verenigingen van sociaal werk en het kijken naar de zonden de *nurture* veel sterker werd benadrukt (2.5b). Waarschijnlijk is dit een verschil tussen het spreken over een individu of een natie. De natiën werden grotendeels als *nature* gezien, met eigen gewoonten en culturen die voor een groot deel aangeboren zijn, een bepaalde volksaard die erin zit en ook is ontstaan door de plaats waar men is geboren. Voor het individu en met name binnen de ethiek ging men meer uit van *nurture*, het adagium 'bouw scholen, sluit gevangenis- sen'.

g) De tweede bijdrage die expliciet ingaat op de spanning tussen kerk en zending is de bijdrage over de Evangelisatie te Amsterdam. Zij gaan er echter heel anders mee om. Ze benadrukken vooral dat het werk dat ze doen ten eerste goed werk is en ten tweede geen kerkelijk werk is. De evangelisten komen niet als leraars, maar als christelijke huisvrienden. Het zijn geen godsdienstoefeningen, maar stukjes Bijbellezing aan huis met een eenvoudige praktische toepassing. Uitgebreid wordt benadrukt dat het werk van de Evangelisatie te Amsterdam geen kerkelijk werk is, om zo ook alle argwaan en negativiteit te voorkomen en juist steun te vinden voor dit werk.

h) Ook hierin blijkt weer het grote belang van de Bijbel. Dat is het centrale boek binnen de kring van het Réveil. Ze wilden ook stimuleren dat mensen zelf uit de Bijbel gingen lezen. Als een van de evangelisten er dus achter kwam dat iemand geen Bijbel bezat, moest hij de weg wijzen om een Bijbel te krijgen. Als hij erachter kwam dat iemand niet kon lezen (dit zou vooral onder de bejaarden nog voorkomen), dan moest hij de weg wijzen naar gratis gelegenheden om te leren lezen. Het ging natuurlijk vooral om de inhoud van de Bijbel, een inhoud die de hoogste en grootste boodschap is die er is. Vandaar ook dat Hugo Hahn niet naar Afrika gaat voor een interreligieuze dialoog, niet om te leren wat zij van God weten, maar om de Hereros⁹⁹ te bekeren in de hoop dat zij allemaal christenen zouden worden.

Hij streed, verbonden aan den Heer,
Voor 't zielenheil in hooger sfeer
Dier vele duizenden Nomaden.
Hun taal, door hem op schrift gebracht,
Betuige aan 't verste nageslacht:
God heeft de schuld op Zich geladen.

⁹⁹ De Afrikaanse stam waaronder Hugo Hahn werkte.

i) Uit dit couplet blijken deze twee punten ook. Het belang van de Bijbel (hij heeft hun taal voorzien van schrift, zodat ze konden lezen en zo ook uiteindelijk de boodschap van de Bijbel konden lezen, *'God heeft de schuld op Zich geladen'*) en die centrale boodschap zelf. Uit het hele gedicht blijkt geen enkele wederkerigheid in de relatie tussen zendeling en zendingsgebied. Zo centraal was die Bijbelse boodschap.

j) Kijkend naar de Bijbel is het in vergelijking met de bijdrages over de verenigingen voor sociaal werk (2.5c) opvallend dat er nauwelijks vanuit de Bijbel beargumenteerd wordt dat het werk goed of belangrijk is. Blijkbaar is dit een algemeen uitgangspunt. De voornaamste twijfels lagen bij de vraag hoe het zich verhoudt tot de bestaande kerkstructuren en geloofsbelijdenissen, maar dat er evangelisatie- en zendingswerk moest plaatsvinden was geen vraag, maar een gegeven.

k) Hoewel het werk van de evangelisten in Amsterdam echt een werk voor mannen was, had men ook oog voor het werk van vrouwen. Zozeer dat er een volledige bijdrage aan is gewijd. Dit was een toespraak voor *'het Vrouwen Hulp-Zendinggenootschap'*. In dit gedeelte wordt er met veel nadruk positief gesproken over vrouwelijke gelovigen. Allereerst vanuit voorbeelden uit de Bijbel, *'De zwakkere helpt des mensheids werd van stonden aan een sterke steun voor de zaak van waarheid en godsvrucht, en talloos vele zijn het voetspoor der eerste vriendinnen op den Goeden Vrijdag gevolgd, om het ligchaam des Heeren te zalven, waar het bloedde in zijne lijdende leden.'* Over het algemeen benadrukt Van Oosterzee dat er bij de mannen in de Bijbel meer over afval, twijfel en ongeloof wordt gesproken dan bij vrouwen. Tegelijk valt in dit citaat de zinssnede *'De zwakkere helpt des mensheids'* natuurlijk wel op. En dat is tegelijk de spanning waar binnen deze bijdrage zich beweegt. Enerzijds is Van Oosterzee zeer positief over vrouwen, zo dadelijk zullen nog meer citaten volgen, maar anderzijds wordt de vrouw duidelijk als de zwakkere neergezet. Zo bijvoorbeeld ook in dit citaat: *'En stemt het na dit alles ons toe, dat de bladzijde der geschiedenis, die de namen van zoo vele getrouwe discipelinnen bevat, eene eere voor uw geslacht – neen, laat mij beter zeggen, eene eere van dien Christus mag heeten, die ook hier het zwakke heeft uitverkoren, opdat Hij in menig opzigt het sterke beschamen zou!'*

l) Deze beoordeling van de vrouw past binnen het toenmalige tijdsbeeld, maar desondanks lijkt Van Oosterzee toch progressief te zijn.¹⁰⁰ Hij gaat namelijk sterk in tegen een mening die alles

¹⁰⁰ De vele voorbeelden en Bijbelteksten die hij aanhaalt, wijzen er ook op dat dit een punt was wat geen algemeen gedachtegoed was, maar iets waarbij mensen ervan overtuigd moesten worden dat dit echt Gods wil was zoals die vanuit de Bijbel naar voren kwam.

aan vrouwen wil ontzeggen. *‘Die bekrompen’ meening onderdrukt nog altijd miljoenen veelbelovende kiemen en krachten, daar zij aan de ééne zijde de christelijke werkzaamheid aan zulke ontzegt, wie zij anders mogelijk zijn zou, en aan den anderen kant dezen arbeid, ook waar die verrigt wordt, binnen zoo naauw mogelijke grenzen besluit.’* Voor Van Oosterzee was er dus wel degelijk een taak voor vrouwen weggelegd binnen het Koninkrijk van God. Wat hij ook vanuit de Bijbel wil aantonen door te laten zien wat de vrouwen in het Nieuwe Testament hebben gedaan. *‘Het Evangelie denkt er niet aan, om de werkzaamheid der vrouw voor de belangen van het koninkrijk Gods te verbieden; maar het wil evenmin den eigenaardigen werkkring, waarin zij geplaatst is, verwarren met dien, welken hooger wijsheid uitsluitend aan den man heeft geweest.’* De taken die zo voor de vrouw overbleven waren voor Van Oosterzee voornamelijk diaconale taken. Vrouwen mochten niet in het openbaar leren; ze werkten niet door het woord, maar door de daad. Ze zochten naar een manier om een taak in Gods Koninkrijk op zich te nemen, maar dan wel passend binnen de scheppingsorde van God, waarin Hij man en vrouw verschillende plaatsen heeft toebedeeld. Echter, dat moet vervolgens niet als een minderwaardige werk beoordeeld worden ten opzichte van bijvoorbeeld het evangeliseren. Het zijn echte christelijke werkzaamheden die gedaan moesten en mochten worden en die voortkwamen uit een levend en persoonlijk geloof. Van Oosterzee ziet de vrouwen dus ook als individuele gelovigen met een persoonlijk geloof. En vanuit die visie roept hij zijn gehoor op om zich in te zetten op de plaatsen waar God hen roept en stelt. *‘dan volgen wij voorbeelden, als waarop wij heden gestaard hebben, niet slaafs en werktuigelijk na, maar met inachtneming van het eigenaardige uwer betrekking, uwer omgeving, uwer ontwikkeling, zoekt gij in vrijen geest u van de dienst der liefde te kwijten, die gij aan den Heer en den Heidenwereld bewijst, boven alles “beproevende, wat Hem welbehagelijk zij!”’*

2.7 Bijdrages over bestuur, cultuur en natuur

a) Deze laatste categorie is een verzameling van kleinere categorieën die betrekking hebben op politiek, kunst, natuur et cetera. Wat deze bijdrages gemeen hebben is dat ze gericht zijn op het leven buiten de kring van het Réveil en dat ze kunnen functioneren als een duiding van de tijd waarin men leefde, maar ook als een duiding van de wijze waarop het Réveil met die tijd en wereld omgaat en haar beschouwd. Het betreft zeven bijdrages, waarvan drie in poëzie¹⁰¹.

¹⁰¹ Dit betreft:

1855 Een blik in de wereld – P. van Eik;

1855 William Wilberforce (Naar 't Hoogduitsch) – Heinrich Merz;

1856 De cholera – P. van Eik;

1857 Des Engels Woord tot Adam (Uit het Achtste Boek van Miltons Verloren Paradijs) – J.J.L. ten Kate;

1858 Het paradijs verloren (Naar Milton) – J.J.L. ten Kate;

1860 Natuur, Kunst, Genade – L.J. van Rhijn;

1860 Ary Scheffer en zijn Christelijke kunst – Dr. Beynen.

b) Het voornaamste punt in al deze bijdrages is dat God alles beheerst. Hij is de Almachtige die over deze wereld gaat en haar in Zijn hand houdt. Dit betreft de goede en mooie dingen in het leven. Zoals in de bijdrage van Beynen de komst van genieën die de mensheid verder brengen. Maar ook de kwade dingen in het leven. Van Eik schrijft bijvoorbeeld in zijn gedicht over de cholera:

Ruiter op het vale paard!
Luidt uw lastbrief om te wonden
En te dooden op deze aard',
Als een vloekstraf voor de zonden?
Of is 't randschrift van uw kling:
Liefde Gods en loutering?

c) Deze beschrijving doet denken aan vraag en antwoord 27 van de Heidelbergse Catechismus waarin ook de ziektes '*van Zijn vaderlijke hand ons toekomen*'. De ziekte wordt gestuurd als middel om tot bekering te brengen.¹⁰² God heeft Zijn plan dat Hij tot uitvoer brengt. Daarbij zijn nog twee elementen van belang. Het eerste is dat het voor ons niet altijd duidelijk is wat het plan is. '*Wát de Heere God in Zijne ondoorgrondelijke wijsheid uit dezen chaos van algemene verwarring en treurigen afval tevoorschijn roepen zal, wie mag of kan het bepalen?*' schrijft Van Eik in zijn andere bijdrage. Met andere woorden óf God het in de hand heeft en óf Hij een plan heeft is geen vraag, de vraag is alleen wát het doel is. En daarmee zijn we tegelijk bij het tweede element wat nauw met het eerste element samenhangt, namelijk dat er een doel is; de tijd en geschiedenis zijn op weg naar het einde. Dat betekent op weg naar het moment dat God een einde maakt aan deze wereld en tijd en een nieuwe hemel en aarde schept. Op die weg in de geschiedenis gaan wij onze weg. In deze bijdrages blijft het enigszins in het midden of de mens daar nog iets aan kan bijdragen of doen, zodat dat eindpunt (eerder) aanbreekt of iets dergelijks. Moet er een keuze gemaakt worden, dan suggereren deze bijdrages het meest dat de mens passief tegenover dat plan van God staat en er geen werkelijke rol in speelt, behalve het zijn van een pion in Gods hand. Van activisme of het bouwen van het Koninkrijk is geen spoor te bekennen. Wanneer ook alle eerder besproken bijdrages mee worden gewogen, lijkt het er het meest op dat men geloofde dat de geschiedenis op weg was naar een eindpunt en dat het goed mogelijk was dat dat eindpunt dichtbij kwam, maar, en dat is van belang, dat we nu als gelovigen moeten leven en handelen in deze wereld. We moeten in deze wereld de

¹⁰² Hierin gaat deze bijdrage dus verder dan de bijdrage van Lange bij de theoretische bijdrages (2.4j), maar vermoedelijk is dit vooral een verschil in focus en scope dan dat er wezenlijk anders gedacht wordt.

armen en hulpbehoevenden helpen, we moeten in deze wereld het Evangelie verkondigen et cetera. Dat is onze taak en roeping in deze wereld, los van de vraag of dat van invloed is op het einde dat komt.

d) Wanneer men naar de toenmalige tijd keek, was men onder de indruk van de onrust die er heerste. De revoluties van 1848 waren juist weer voorbij, maar daarmee was de onrust nog niet gaan liggen. Internationaal speelt er veel in Rusland, Turkije, Engeland en Frankrijk en men kijkt ook met ontzetting naar het herstel van de Roomse Kerk. Anderzijds is men ook onder de indruk van alle nieuwe ontwikkelingen, bijvoorbeeld in het ontwikkelen van de natuur (droogleggen van polders) en in nieuwe uitvindingen die gedaan worden. En in het bijzonder ook dat er onder de Joden ontwikkelingen zijn, waardoor ze wellicht weer kunnen gaan wonen in het Heilige Land. Door alles klinkt heen dat men onder de indruk is van de snelle ontwikkelingen op allerlei gebied, waardoor de wereld sneller dan ooit lijkt te veranderen. Een van die ontwikkelingen was de afschaffing van de slavernij in Engeland waar Merz over schrijft. Een ontwikkeling waarin William Wilberforce een trekkende kracht is geweest. Hoewel het niet met zoveel woorden wordt gezegd, lijkt Merz William Wilberforce als een voorbeeld neer te zetten voor christelijke politiek. Een politicus die onafhankelijk was en Gods Woord in zijn hart droeg. Een politicus die zich inzette voor sociaal werk en waar dan ook een getuigenis van uitging. Dit is een weg die (zoals in de inleiding beschreven, 1.1b) het *Réveil* in de tweede helft van de 19e eeuw ook steeds meer insloeg en waarin dergelijke mensen een voorbeeld waren. Christenen hoorden niet a- of antipolitiek te zijn, maar juist in de politiek strijdend voor de goede zaak. Dit gold overigens ook buiten de politiek. Het *Réveil* was wars van wereldvreemdheid en isolering. Ze wilden absoluut geen kloosters. Christenen hoorden in de wereld te leven. En dit vindt Merz ook in Wilberforce terug: *'Vreemdelingen zoo wel als eigen kinderen konden hier leeren, hoe men zijnen wandel in den hemel kan hebben, zonder zich te onttrekken aan het verkeer met menschen, en hoe men opgeruimd in den omgang kan zijn, zonder het Christendom te schaden.'* Dat was het ideaal van het maatschappelijk leven van het *Réveil*.

e) Dit was mede van belang omdat men in de cultuur van die dagen veel leegte vond, veel praal en pracht zonder inhoud. Er waren voorbeelden nodig om te laten zien wat er werkelijk toe deed. En volgens Beynen was een van die voorbeelden Ary Scheffer. Hij was een echte kunstenaar. Interessant is dan de vraag wanneer volgens hem iets echte kunst was. Op een gegeven moment schrijft hij: *'In deze laatste periode heeft Scheffer op bevredigende wijs voldaan aan de drie eischen, die eene goede kritiek in onze dagen aan de kunstenaar doet: dat hij namelijk schoone stukken levere en het lelijke van de natuur verwijderd houde van het doek, dat de uitvoering daarvan zij op de hoogte in deze van den tijd en dat zijn werk een duidelijk character drage van oorspronkelijkheid.'* Kunst moet dus allereerst mooi zijn en tegelijk *'op de*

hoogte in deze van den tijd', daarmee lijkt de auteur te bedoelen dat het aansluit bij de tijd en niet in idealen en gedachtenspingsels er bovenuit stijgt. Dus enerzijds moet het realistisch zijn, maar dan wel mooier gemaakt, het lelijke van de natuur moet verwijderd worden. En ten derde moet het 'character' dragen. Waarschijnlijk omschrijft het volgende citaat wat Beynen daarmee bedoelde: 'dat kunst en heiligheid, als twee hemelsche gezusters, door een innigen en teederen band worden omstrengeld, en dat voor de Christelijke wereld het beste en edelste blijft bestaan in het scheppen van schoone vormen voor wat geestelijk is en goddelijk van natuur, en alzoo het Heilige, dat niet van deze aarde is, op waardige wijs aanschouwelijk te maken tot eer van God, van wien het afdaalde, en tot leering, verheffing, bekoring en veredeling der religieus beschaafde menschheid.' Kunst moest een mens ontwikkelen, vooral ook in geloof. Het moest iets laten zien van God, maar, en daar spreekt het Réveil ook weer in door, het beste was als de kunst in relatie tot de Bijbel stond. Dus niet zomaar geloofswaarden uitbeelden, maar Bijbelse taferelen afbeelden. Bijbels-christelijke kunst is de hoogste vorm van kunst.

f) Een voorbeeld van deze kunst zijn ook de twee bijdrages van J.J.L. ten Kate die het bekende *Paradise Lost* van Milton vertaald heeft. Hierbij is het van belang om te letten op de vorm waarin hij dat gedaan heeft. Hij heeft niet geprobeerd de zinnen zo letterlijk mogelijk te vertalen, waarmee een veel minder mooie Nederlandse tekst was ontstaan. Maar hij heeft de Engelse tekst genomen en naar aanleiding daarvan zijn Nederlandse tekst geschreven.¹⁰³ Het onderwerp van *Paradise lost* is de zondeval van de mens en de strijd en val van Satan. Het is dus gebaseerd op de Bijbel, al is het natuurlijk wel een enorme uitbreiding van het verhaal zoals het onder andere in Genesis 3 verteld wordt. Het is interessant dat dit gedicht van voor de

¹⁰³ Hierbij een voorbeeld van vier regels van Milton (bron: <http://www.paradiselost.org/8-Search-All.html> (geraadpleegd: 31-5-2019 11:25)) en daaronder de zeven regels van Ten Kate die daarop gebaseerd zijn (uit zijn bijdrage uit 1857).

Nor are thy lips ungraceful, Sire of men,
 Nor tongue ineloquent; for God on thee
 Abundantly his gifts hath also poured
 Inward and outward both, his image fair:

O mensen! God stort op uw wondervolle lippen
 Genadestroomen uit. De tooverklanken glippen
 Welsprekend van uw tong, waarop de ziele zweeft
 En zich ontsluitert. Ja, de hand des Scheppers heeft
 Uit- en inwendig u met rijke heerlijkheden
 Gezalfd. Zijn eigen geest stroomt vonklend door uw leden,
 Uw voorhoofd toont zijn beeld in volle koningspracht.

Verlichting (namelijk de 2de helft van de 17e eeuw) wordt opgepakt door het Réveil. Zoals al eerder gezegd was met de Verlichting het geloof aan een duivel als persoonlijk wezen eigenlijk weg (2.2j, 2.3p en 2.4h). In deze bijdrages komt het geloof aan het bestaan van Satan dan ook niet voor. Waarschijnlijk moeten deze bijdrages dan ook niet zo gelezen worden dat Satan toch zou bestaan (in de beide bijdrages die in Magdalena zijn afgedrukt komt Satan namelijk ook nauwelijks voor), maar las men Satan in dit dichtwerk op dezelfde wijze als in de Bijbel als een mythologische voorstelling van het kwaad. Het thema van deze beide bijdrages is enerzijds de grote waarde van de mens (gelijk aan die van de engelen) en anderzijds het dragen van de verdiende straf die vooral de scheiding van God is.

(...) O wat mij 't meest doet treuren,
Is dat ik niet alleen me uit Eden los moet scheuren,
Maar uit Gods omgang, uit Gods armen! Zijn gelaat
Blijft achter, als ik hier Zijn Heiligdom verlaat!

g) Dit zijn thema's die wel goed binnen het Réveil passen, maar wat eigenlijk het meeste doorklinkt, en dat sluit aan bij het begin van deze paragraaf, is de nadruk op de almacht van God. Engel en mens onderwerpen zich en zijn onderdanig aan God Die alles beslist en alles beschikt. En wellicht is dat ook wat het Réveil het meest aanspreekt in dit gedicht, nog los van de schoonheid van het geschreven woord.

h) Die Bijbels-christelijke kunst, waar de vertaling van Ten Kate een voorbeeld van is, stond volgens Beynen in schril contrast met de kunst van die dagen die of zich afzijdig hield van het religieuze, terwijl dat de bron zou moeten zijn van kunst, of zich niet afzijdig hield maar dan was het werk enkel bedoeld tot meerdere eer van de kunstenaar zelf in plaats van tot meerdere eer van God. Interessant is dat zowel Merz als Beynen veel belang hechten aan de ontwikkelingsgang van het onderwerp van hun beschrijving. Bij Wilberforce begint het in zijn jeugd om van daaruit het opgroeien in christelijke deugden aan te tonen die blijvend van invloed zijn op zijn christelijk politieke werk. Bij Scheffer begint het al op oudere leeftijd, maar wordt wel de hele ontwikkelingsgang als kunstenaar gevolgd. Bij beide personen is die ontwikkelingsgang onontbeerlijk. Iemand kan niet zomaar op dit mate van ontwikkeling instappen. Daar ligt een parallel met de geschiedenisbeschouwing van het Réveil die ook lineair is (2.4d en 2.4e). Een hoger niveau van ontwikkeling kun je eigenlijk alleen bereiken als je het lagere niveau van ontwikkeling hebt doorgemaakt. Beynen verwoordt dit als volgt: *'Hieruit volgt, dat iedere afzondering of isolering van zijn tijd niet dan met groote leemten en gebreken gepaard kan gaan voor eigen wasdom, en dat alle werk in isolering volbragt, weinig winste vermag te geven voor eenige kunst of wetenschap. Wanneer men daarbij bedenkt, dat men van den man van*

kunst of wetenschap eene historische ontwikkeling verlangt, d.i. dat hij de vorige tijdperken der beschaving ook zelf hebbe doorlopen, en tot op een zekere hoogte doorleefd, dan is het duidelijk, dat niemand in onze dagen op eenigen weg tot hoogere ontwikkeling zijnen tijdgenooten ten gids kan zijn, die aan deze vereischten niet beantwoordt.'

i) Je zou het bijna een program van ontwikkeling kunnen noemen zoals het hier wordt voorgesteld. In de zin dat zoals William Wilberforce inhoud gaf aan de politiek op christelijke wijze, zo ook Ary Scheffer inhoud gaf aan kunst op christelijke wijze. En in beide gevallen wordt er eigenlijk gezegd dat dit de enige echte (christelijke) politiek en kunst is. Dit is zoals ieder het zou moeten doen, het christendom dat door alle facetten van het leven gaat.

j) Een ander thema in deze paragraaf (2.7), en dat is een thema waar vooral Van Rhijn op ingaat is de natuur. Hij begint met de verzuchting dat natuur en kunst zo vaak tegenover elkaar worden gezet. Waarbij mensen of natuur of kunst goed vinden en de ander slechts secundair. Volgens Van Rhijn is dit niet terecht. Natuur en kunst verschillen in oorsprong. Natuur is ontstaan door de scheppende God, kunst is ontstaan door de scheppende mens, die schiep naar aanleiding van de geschapen natuur. *'Immers wat is kunst, echte kunst? Zij is de menschelijke navolging der natuur, en wel der schoone natuur'* en *'Het Grieksche woord poëzie, gelijk onze bezielde zanger da Costa opmerkt, zegt eigenlijk scheppen, tot stand brengen, omdat de ware poëet als het beeld Gods den Schepper naschept.'* Dus zowel natuur als kunst zijn goed en met elkaar verbonden. Dat blijkt ook later als het over de natuur gaat. Het ideaalbeeld van de natuur is namelijk wel een heel ander beeld dan vandaag de dag. Waar de moderne mens bij natuur denkt aan plaatsen waar de natuur zijn gang mag gaan, daar denkt Van Rhijn aan het beteugelen van de natuur. Wanneer hij spreekt over de mens zegt hij: *'Hoe meer hij in den volsten en edelsten zin des woords, waarlijk mensch wordt, des te meer beheerscht hij de natuur; omgekeerd, hoe minder hij mensch is, des te meer wordt hij door de natuur beheerscht.'* Het is de roeping van de mens om de natuur te beheersen. Dit is dan in navolging van God die de natuur ook heeft geordend. Zo moet de mens de natuur ook ordenen en bijvoorbeeld moerassen omvormen tot weilanden. De natuur moet ontwikkeld worden, maar blijft daarmee nog altijd natuur.

k) Waarschijnlijk zit hier ook een gedachte van zonde achter. Al eerder in deze paragraaf kwam bij het thema kunst langs dat volgens Beynen alleen het schone van de natuur moet worden neergezet (2.7e) . In de omgang van Van Rhijn met de natuur klinkt eigenlijk hetzelfde door. Het lelijke (wat vermoedelijk dicht bij het onbeteugelde, ongeordende ligt) moet mooi gemaakt worden. In de tweede bijdrage van Ten Kate komt langs dat de Hof van Eden geordend en mooi was, een lusthof, maar de natuur daarbuiten woest. Aangezien God als de bron van het schone

wordt gezien, zag men het lelijke, ook in de natuur, als een gevolg van de zonde en dus als iets dat aangepakt moest worden. De mens moet deugdzaam leven en zich bekeren en zo ook de natuur beheersen om die schoner te maken. Van Rhijn schrijft dan ook: *‘Alle diersoorten kunnen door den mensch worden veredeld, alle magnetische, electriche en uitzettende krachten door hem worden gebezigd tot zijn doel. Ja ook de ligchamelijke natuur in zich kan en moet de mensch leeren beheerschen.’* Hierin lijkt het Réveil volledig mee te gaan in het optimisme van de Verlichting en het vertrouwen in de ratio en vermogens van de mens. Alleen rekent het Réveil hierin met de wil van God en noemt het ook een opdracht van God om dit te doen.

3. Conclusie

3.1 Vraag

a) De vraag waar het in dit onderzoek om draait (1.5) is: ‘Wat waren de beweegredenen binnen het Réveil om zich in te zetten voor sociaal werk?’ Een vraag die niet zozeer zoekt naar een vertelling van wat men deed, maar wel zoekt naar het antwoord waarom men die dingen deed (in het kader van dit onderzoek, waarom men dit deed binnen deze groep mensen rondom het jaarboekje Magdalena, wat als kleinere Réveilkering zich binnen het Réveil bewoog). En vanuit de analyse van de bijdrages uit Magdalena komt een duidelijk beeld naar voren.

3.2 Verhouding van de analyse tot de stand van het onderzoek

a) Allereerst blijkt dat er veel overeenkomst is met de huidige stand van het onderzoek, zoals deze is gepresenteerd in de inleiding (1.6). Hierbij is te denken aan de veranderende rollen van de kerk en maatschappij. De maatschappij die zich meer en meer zich ook gaat bemoeien met het welzijn van haar burgers en deze (diaconale) taken weghaalt bij de kerk (1.6c, 2.20 en 2.5b). Maar ook de centraliteit van Bijbelteksten en van de weg van Christus in de motivaties die worden gegeven om aan het werk te gaan. Christus is niet langer enkel de Redder die een mens in een punt van de tijd redt of eventueel aan het eind van het leven, maar verder geen relatie heeft tot het alledaagse leven van de mens. Nee, de weg van Christus en de woorden van Christus hebben betekenis voor de ethiek van het leven hier en nu, voor de vormgeving van het leven van een christen (1.6e, 2.2b, 2.2c, 2.3b en 2.5c). Hiermee hangt ook samen dat materiële en geestelijke hulpverlening hand in hand moeten gaan, omdat dat in het leven nauw verbonden is. De geestelijke hulpverlening is dan niet alleen religieus, maar ook opvoeding, vakopleiding, het aanleren van deugden om zo betere mensen en betere burgers te worden. Men was er dan ook van overtuigd dat men op deze wijze voorbij de armoede zou komen, omdat deze grotendeels te wijten was aan onkunde en zonde (1.6g, 2.2j, 2.2q, 2.5b, 2.5j en 2.7k). En dit was werk wat het gelovige individu, eventueel met andere gelovige individuen, moest doen, omdat de kerk haar werk verzaakte. Zou de kerk het wel doen, dan hoefden de gelovigen dit werk niet te doen, maar nu zetten de gelovigen zich zelf in voor deze zaak (1.6d, 2.5h, 2.5i en 2.6b).

b) Dit is korte beschrijving van de kernpunten uit de huidige stand van onderzoek waar stuk voor stuk de analyse ook op aansluit en vanuit bronmateriaal bevestigt dat dit inderdaad het geval is. Maar daar is niet alles mee gezegd. Het beeld dat vanuit de analyse naar voren komt gaat namelijk nog een spade dieper naar de levensbeschouwing van de mens.

3.3 Resultaten uit de analyse

a) Binnen de huidige stand van het onderzoek onderbreekt namelijk veelal de aandacht voor het verlichtingsdenken, terwijl dat een cruciale rol speelt in dit verhaal. Zonder Verlichting was het Réveil niet denkbaar geweest, zo diep ligt dat denken ingebed binnen het Réveil. Hierbij is te denken aan veranderingen in het kijken naar de mens. De mens is een redelijk en verantwoordelijk wezen dat in dit leven goed terecht komt als het maar de juiste opleiding krijgt (2.2j, 2.2l, 2.4i, 2.5b en 2.5g). De mens is niet voorbestemd in dit leven en ook niet voorbestemd in het eeuwige leven, maar is zelf verantwoordelijk en moet zelf de juiste keuzes maken (2.2l en 2.4i). Daarmee kun je je ook niet langer verschuilen achter anderen of achter onmogelijkheden. Je bent er immers zelf voor verantwoordelijk om je naar je vermogens in te zetten voor de goede zaak (2.2n en 2.3l). Dit verklaart ook waarom nu de stap wordt gezet om het toch zelf te doen buiten de kerk om. De relatie met de kerk was in de geschiedenis al langer gespannen, maar het was nu niet langer mogelijk om je te verontschuldigen met de plaats die je binnen het bestel had ontvangen en te wijzen naar de autoriteiten (kerkelijk of wereldlijk) van wie het eigenlijk de taak was (2.6c en 2.7d). De mens komt hoe langer hoe meer centraal te staan, maar ook de aandacht voor de context groeit. Niet iedereen kan hetzelfde en niet iedereen hoeft hetzelfde. Het unieke van de mens (man of vrouw, rijk of arm, adel of slaaf) is van belang en vanuit dat unieke moet de mens handelen (2.5i, 2.6k en 2.6l).

b) Dit is met recht een moeten, immers de andere mensen zijn net zo kostbaar en uniek. Sinds het einde van de 18^e eeuw waren de mensen voor de wet gelijk geworden. Waar er voor die tijd nog gedachtes leefden (waartegen in Magdalena gestreden wordt) over mensen die eigenlijk hopeloos zijn (2.5b), voorbestemd voor het kwaad, niet geschikt om te redden en te verbeteren, daar kan dit niet meer. Ieder mens is redelijk en kostbaar en daarom moet er voor ieder mens gestreden worden. Daarom is het ook zo belangrijk om die volksklasse op te werken door onder andere onderwijs. Interessant hierbij is dat het Réveil moeite had met de armenbedeling. Doorgaans wordt dit negatief ingeschat als een vorm van gewetensdwang en het willen beheersen van mensen, maar het is de vraag of dit geheel terecht is. Het zal zeker in situaties plaats hebben gevonden, maar voor het Réveil was het zelf in levensonderhoud kunnen voorzien erg belangrijk. Kijkend naar de positie van de mens krijgt dit ook reliëf. Immers de mens die in eigen levensonderhoud kan voorzien is vrijer en zelfstandiger dan de mens die moet leven van de bedeling (2.5f). En ten slotte zorgde dit kijken naar de mens er ook voor dat poging ook niet mislukt was als de hulp bij slechts één of twee mensen werkelijk resulteerde in verbetering, ieder mens doet er immers toe (2.2q).

c) Is het Réveil dan eigenlijk gewoon een vorm van de Verlichting in Nederland? Nee dat zou te ver gaan. Er is wel degelijk een verschil tussen bijvoorbeeld de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het Réveil. Vanuit het voorgaande mag het duidelijk zijn dat er veel

overeenkomsten zijn, met name ook in het soort werk dat men deed, maar er was vooral één belangrijk verschil en dat is de plaats van en de omgang met de Bijbel.

d) Hierbij gaat het niet in de eerste plaats, zoals misschien gedacht zou worden, om teksten die spreken over het sociale werk en oproepen om te zorgen voor de armen et cetera. Het gaat voornamelijk om de klassieke verzoeningsleer. De mens die volledig verloren is door de zonde, zelf niet in staat is zichzelf te redden, maar door Gods genade, verdiend door het offer van Jezus Gods Zoon, wordt gered wanneer hij of zij zich in geloof tot Hem wendt door de Heilige Geest (2.2 j tot en met 2.2 n en 2.3d, 2.6b).

e) Het Réveil gaat dus niet uit van het goede van de mens. Wel gelooft zij dat de mens in ieder geval in het 'gewone' leven verbeterd kan worden, maar wezenlijk kan een mens alleen veranderen door God en het geloof in God. Dit zorgt naast alle optimisme en vooruitgangsgeloof vanuit de Verlichting voor een stuk realisme over de verwachtingen van de inspanningen(2.3l). Omdat die zondige kern in de mens door de mens niet kan worden veranderd, kunnen mensen zelf (dat wil zeggen zonder het werk van Gods Geest) ook geen mensen wezenlijk redden(2.2j). Misschien wel wat oppoetsen, maar niet echt veranderen.

f) Het zijn deze twee polen die voor spanning zorgen binnen het Réveil en omdat er geen systematisch doordenking is van een 'Réveil-theologie' wordt deze spanning ook nooit echt opgelost. Enerzijds is er het optimistische antropocentrische verlichtingsdenken waar het Réveil diep door getekend is en anderzijds is er het negatieve klassiek-gereformeerde denken over de verzoening wat het Réveil niet los wil laten. Bewust worden hier twee verschillende werkwoorden gebruikt. Dat verlichtingsdenken tekent, waarschijnlijk ook voor een groot deel onbewust, het denken van de hele toenmalige cultuur. Of men wilde of niet, het was als het ware de lucht die men inademde. Maar ondanks alle verzet van buiten en de fricties die het verlichtingsdenken met de gereformeerde theologie gaf wilde men de gereformeerde theologie bewust niet los laten. Daarmee zitten er dus ook inconsequenties in het denken en werk van het Réveil die niet worden opgelost. Een van de elementen die hierbij in de analyse naar voren kwam was de tijdsvisie van het Réveil, waarbij men in het algemeen een nieuwe lineaire visie op de geschiedenis heeft, behalve bij de Bijbel waar men (deels) vasthoudt aan de oude circulaire visie(2.4e).

g) Wanneer die twee polen mee worden genomen in het denken over de beweegredenen van het Réveil. Dan ontstaat de indruk dat de aanleiding van veel sociaal werk uiteindelijk toch binnen de Verlichting ligt, waarbij ervanuit de Bijbel gezocht wordt naar manieren om dit te onderbouwen. Dit klinkt erg negatief, in de zin van men zocht teksten om te bewijzen dat wat men toch al vond klopte, maar dit is niet noodzakelijk het geval. Het komt ons niet toe om het

onderzoek en luisteren naar de Bijbel per se zo negatief in te kleden. Men kan wel degelijk oprecht gezocht hebben of er voor de ideeën die men had en die er leefden Bijbelse gronden te vinden waren. Wellicht zijn er ook wel degelijk initiatieven uiteindelijk gestrand, omdat men het vanuit de Bijbel niet kon rond krijgen. Maar over het geheel lijkt dit toch wel de volgorde. Men kijkt vanuit de tijdsgeest naar de maatschappij, ziet vervolgens dat daar dingen zijn die niet goed zijn en opgelost moeten worden en zoekt vervolgens vanuit de Bijbel naar motieven om dit te doen (2.5c) en wellicht ook hoe dit te doen al kom dit laatste nauwelijks naar voren. Op het punt van het hoe is men vooral geïnteresseerd in hoe anderen dit aanpakten en welke resultaten dit opleverde (een gerichtheid op de empirie) (2.5d)). Een voorbeeld van dit zoeken is de volgende (lange) passage uit de bijdrage van de Vries uit 1853. Bij de bijdrage over de sociaal werk verenigingen is hiervan al eerder een deel geciteerd(2.5d):

h) *‘Toen dan ook in den aanvang van het jaar 1846 een paar vrienden te Amsterdam, aangespoord door verwoestingen en den deerniswaardigen toestand, waarin zij openlijk velen om zich heen in de groote wereldstad verkeeren zagen, het eerst het denkbeeld opvatteden, om haar, die aanvankelijk berouw toonden, middelen tot redding te bieden, [Het begint dus met het kijken vanuit hun door de tijdsgeest gevormde ogen naar de samenleving en het daarin opmerken van problemen.] kon alleen de gedachte, dat de Heer daarin was voorgegaan, hen de handen aan het werk doen slaan. Hoorde men alleen de stem, zelfs van hen, die aan andere liefdewerk alle moeite en tijd ten offer bragten tot in den kerker bij het uitvaagsel der menschheid, zij verklaarden, dat men op onoverkomelijke bezwaren stuiten zou, dat de redding van gevallen, in moeijelijkheid, de redding van gevangenen, uit hun zedelijk verderf, nog zeer verre overtrof. Eenmaal echter als door een’ weldadigen lichtstraal van boven, verzekerd geworden, dat Gods Woord het werk wilde en Hij het daarom ook zou kunnen en willen zegenen, terwijl de Schrift dat werk met herhaalde en duidelijke vingerwijzing aanbeval, [Dat de problemen er zijn is niet de vraag, daar zijn ze van overtuigd, het is wel de vraag of zij als christenen dit werk mogen en moeten doen. En daar zijn ze van overtuigd geraakt vanuit de Bijbel omdat dit ook was wat Jezus deed.] sloeg men vertrouwend den blik om zich heen, wat er te doen stond, welke middelen voorhanden waren: en zoodra men zich nu eenmaal in de overtuiging gesterkt vond, dat de opbeuring mogelijk wezen moest, zoodra ook, begreep men tevens te moeten onderzoeken, wat elders was gedaan, welke resultaten elders verkregen waren, wat dusver in druk verschenen was.’* [Ten slotte kijken ze naar anderen om een goede manier te vinden om dit werk te doen.]

i) In dit citaat komen dus die drie stappen alle drie naar voren en dit is het algemene patroon wat gevonden kan worden bij het werk dat het Réveil doet.

j) De voornaamste beweegreden van het Réveil is dus de nieuwe visie op de mens waarin de individuele mens centraler staat en van grotere waarde wordt geacht dan in het verleden en waarin het lot van de mens niet vaststaat in deugd of ondeugd, maar waarin een mens daadwerkelijk kan veranderen(2.5b). Om het in een beeld te zeggen, dit is als het ware het fundament waaruit men werkt. Het ligt onder het gebouw van al het sociale werk en is daarmee zelf vaak niet zichtbaar, maar zonder dat fundament zal het gebouw dat ze bouwden nooit kunnen blijven staan.

k) Een tweede beweegreden, en die hangt meer samen met de theologie, is het denken over de eeuwige bestemming van de mensen. Men was bewogen met de ziel van anderen dichtbij en ver weg en geloofde dat als iemand niet in Jezus zou geloven, dat hij of zij dan voor eeuwig verloren zou gaan(2.2n, 2.3d, 2.4h, 2.4i, 2.5j). Dit was een motief om het Evangelie te verkondigen, maar men was ervan overtuigd dat dit meer resultaat zou hebben wanneer men niet slechts een geestelijk boodschap bracht, maar ook aandacht had de rest van het leven. Dit komt bijvoorbeeld naar voren in het streven naar onderwijs en dan vooral in het leren lezen, zodat men zelf de Bijbel kon lezen(2.6h). Maar ook het strijden tegen drankmisbruik, zodat men nuchter en niet dronken zou zijn hoort hierbij. Men wilde de ander bewegen tot het geloof in Jezus, zodat ze na dit leven niet verloren zouden zijn, maar zouden leven. Binnen het Réveil is dus geen sprake van het heilsegoïsme wat vaak voorkomt binnen meer piëtistische groepen. Daar leeft dan de gedachte dat als ik maar gered dat het dan goed is en dat is alles waar men mee bezig is. Men heeft geen oog voor het heil van de naaste. De combinatie van dat verlichtingsfundament met daarbij de klassieke verzoening opent de ogen van het Réveil voor het heil van de naaste.

l) Een derde beweegreden heeft te maken met de inrichting van de samenleving. Of het samenhangt met de politieke veranderingen(2.7d) is vanuit dit onderzoek niet helemaal vast te stellen, maar in ieder geval is duidelijk dat men ondanks de aandacht voor het individu nog denkt in een soort patriarchale samenleving(2.5f, 2.5h, 2.5i en 2.7c). De adel voelt zich verantwoordelijk voor de mensen in hun jurisdictie, maar, en dat is in deze context van belang, ook de gegoede burgerij gaat die houding steeds meer aannemen. Nu hebben zij natuurlijk formeel geen jurisdictie, maar ze voelen zich wel verantwoordelijk voor de stad of de plaats waar ze wonen. Ze gedragen zich als een vader voor de samenleving. Binnen de instellingen die worden opgericht is dit heel sterk, maar breder treedt dit gedrag naar voren. En ook dit wordt theologisch uitgewerkt, de rijke heeft die rijkdom niet gekregen voor zichzelf, maar ook om te zorgen voor anderen. Omdat het Réveil zich voor een groot deel in de kringen van de gegoede burgerij bevindt is ook dit verantwoordelijkheidsgevoel een belangrijke beweegreden.

3.4 Vervolgonderzoek

a) Elk onderzoek dat gedaan wordt, vraagt om afbakening en daarmee tegelijk om vervolgonderzoek. Voornamelijk kan naar aanleiding van dit onderzoek aan drie richtingen gedacht worden.

b) Allereerst kan gedacht worden aan een uitgebreidere selectie van bijdrages uit Magdalena. Dit kunnen de bijdrages zijn uit de jaren 1853 tot en met 1861 die nu niet zijn geselecteerd, maar mogelijk wel qua inhoud interessant zijn. Het zal waarschijnlijk echt nog waardevoller zijn om de bijdrages uit dit onderzoek te vergelijken met een ander tijdvak uit de Magdalenaareeks (bijvoorbeeld de jaren tachtig van de 19e eeuw). Dit valt wel buiten de definitie van het Réveil die in de inleiding is gegeven(1.1a), maar kan wel inzicht geven in de ontwikkeling van het sociale werk wat door mensen uit de Magdalenakring is gedaan en wellicht vraagtekens zetten bij 1865 als einddatum van het Réveil.

c) Ten tweede, en dan gaat de blik de andere kant op, zou het van waarde kunnen zijn om de onderzochte bijdrages af te zetten tegen een eerder tijdvak, bijvoorbeeld de jaren 70 van de 18e eeuw (voor de Franse Revolutie). Zo kan onderzocht worden of de vermoedelijke veranderingen in tijdsgeschiedenis die in dit onderzoek worden benoemd inderdaad veranderingen zijn en hoe men dan omging met de Bijbelteksten die voor deze Réveilkring zonneklaar aantonen dat je je als echte christen moet inzetten voor sociaal werk. Naast een bevestiging dan wel weerlegging van de resultaten van dit onderzoek kan het ook een verdieping geven aan het inzicht in de motieven om dit sociale werk in de 19e eeuw te gaan doen in tegenstelling tot de 18e eeuw.

d) Ten derde zou een uitgebreidere analyse van de motieven van andere groepen uit de 19e eeuw en een vergelijking daarvan met deze Réveilkring interessant zijn om de eigen kenmerken van het Réveil daaruit naar voren te zien komen (dan wel het ontbreken van die eigen kenmerken). Een voorbeeld van zo'n groep zou de kring rondom de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zijn. Vanuit dit onderzoek blijkt immers steeds de grote invloed van de Verlichting op het Réveil. In hoeverre is het unieke van het Réveil in het verleden dan wellicht overdreven?

e) Uiteraard zijn er nog meer vervolgonderzoeken denkbaar, bijvoorbeeld naar de achtergrond van de auteurs die meewerkten aan Magdalena of meer naar de achtergrond van het ontstaan en de productie van Magdalena, maar vermoedelijk zijn bovenstaande drie onderzoekrichtingen het belangwekkendst.

3.5 Tot slot

a) Bij alles wat gezegd is in dit onderzoek mag de indruk niet ontstaan dat er twijfels zijn bij de oprechtheid van hen die zich in de Réveilkring bewogen. Hoewel er vragen te stellen zijn bij het Bijbelgebruik en de relatie tot de Verlichting wordt daarmee niet gesuggereerd dat het niet oprecht was. Een illustratie van het zich oprecht van God afhankelijk weten blijkt ten slotte nog uit de *'Rekeningen van ontvangst en uitgaaf van het Asyl Steenbeek'*. In de eerste jaren van Magdalena werd dit overzicht van inkomsten en uitgaven daarin gepubliceerd en steeds blijkt dat men al het geld dat binnenkwam ook uitgaf voor het werk dat gebeurde. Men ging niet sparen voor mindere tijden of geld reserveren voor latere uitgaven. Men leefde en werkte in de verwachting van Gods hulp en zegen op het werk dat zij gelovig deden.

4. Bibliografie

4.1 Literatuur

Berg, A.J. van den Berg, Johannes, G., Visser, P. en Vree J. (red.) *Aspecten van het Réveil in druk*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 1998.

Berg, J. van den Berg, Schram, P.L. en Verheus, S.L. (red.), *Aspecten van het Reveil*. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Réveil-Archief, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1980.

Boon, Ton den en Hendrickx, Ruud (red.), *Groot woordenboek van de Nederlandse taal*, Utrecht: Van Dale Uitgevers, 2015.

Cossee, E.H. “Martinus Cohen Stuart (1824-1878), een remonstrant in het Réveil,” in: J. van den Berg, P.L. Schram en S.L. Verheus (red.), *Aspecten van het Reveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Réveil-Archief*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1980.

Dubois O.W. ‘Een mosterdzaadje in Zetten. De eerste tien jaar van het asiel Steenbeek 1848-1858,’ DNK nr. 56 (2002).

Enklaar, I.H. “Groen van Prinsterer en het Nederlandsche Zendeling – Genootschap,” in: J. van den Berg, P.L. Schram en S.L. Verheus (red.), *Aspecten van het Reveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Réveil-Archief*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1980.

Gaay Fortman, B. de, *Figuren uit het Reveil*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1980.

Heldring, O.G. (red.), *Magdalena. Evangelisch jaarboekje; uitgegeven ten behoeve van het Asyl Steenbeek*, Amsterdam: De Wed. G. Goossens, 1853.

Heldring, O.G. (red.), *Magdalena. Evangelisch jaarboekje; uitgegeven ten behoeve van het Asyl Steenbeek*, Amsterdam: De Wed. G. Goossens, 1854.

Heldring, O.G. (red.), *Magdalena. Evangelisch jaarboekje; uitgegeven ten behoeve van het Asyl Steenbeek*, Amsterdam: De Wed. G. Goossens, 1855.

Heldring, O.G. (red.), Magdalena. Evangelisch jaarboekje; uitgegeven ten behoeve van het Asyl Steenbeek, Amsterdam: De Wed. G. Goossens, 1856.

Heldring, O.G. (red.), Magdalena. Evangelisch jaarboekje; uitgegeven ten behoeve van het Asyl Steenbeek, Amsterdam: De Wed. G. Goossens, 1857.

Heldring, O.G. (red.), Magdalena. Evangelisch jaarboekje; uitgegeven ten behoeve van het Asyl Steenbeek, Amsterdam: W.H. Kirberger, 1858.

Heldring, O.G. (red.), Magdalena. Evangelisch jaarboekje; uitgegeven ten behoeve van het Asyl Steenbeek, Amsterdam: W.H. Kirberger, 1859.

Heldring, O.G. (red.), Magdalena. Evangelisch jaarboekje; uitgegeven ten behoeve van het Asyl Steenbeek, Amsterdam: W.H. Kirberger, 1860.

Heldring, O.G. (red.), Magdalena. Evangelisch jaarboekje; uitgegeven ten behoeve van het Asyl Steenbeek, Amsterdam: W.H. Kirberger, 1861.

Honders, A.C. 'Op zoek naar de theologische structuur van het Réveil,' *Kerk en Theologie* 27e jaargang (1976).

Janse, Maartje, "Vereeniging en verlangen om vereenigd te werken," in: Fred van Lieburg (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2012.

Johannes, G.J. "Onze Magdalena'. Een jaarboekje uit de Reveilkring," in: A.J. van den Berg, G.J. Johannes, P. Visser en J. Vree (red.), *Aspecten van het Réveil in druk*. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 1998.

Kluit, M.E. *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten. 1815-1865*, Amsterdam: Uitgeverij H.J. Paris N.V., 1970.

Knetsch, F.R.J. "Louis Gabriel James (1795-1867), Waals predikant te Breda, eerste Réveilpredikant in Nederland," in: J. van den Berg, P.L. Schram en S.L. Verheus (red.), *Aspecten van het Reveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Réveil-Archief*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1980.

Kruithof, Bernard, ‘ “In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen” . Het Réveil en de sociale noden,’ DNK nr. 56 (2002).

Kuiper, Dick, “Kerngroepvorming, met name binnen het Amsterdamse Réveil. Over sociale lagen en familierelaties in de lange negentiende eeuw (1815-1914),” in: Fred van Lieburg (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2012.

Lieburg, Fred van, “Een wereldwijde opwekking in het protestantse vaderland. De historiografie van het Nederlandse Réveil,” in: Fred van Lieburg (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2012.

Lieburg, Fred van, *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2012.

Lieburg, Mart van, “Het vroege diakonessenwezen in Nederland (1836-1886),” in: Fred van Lieburg (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2012.

Onstenk, A.J. “Cornelis van Koetsveld (1807-1893). Reveilman honoris causa,” in: J. van den Berg, P.L. Schram en S.L. Verheus (red.), *Aspecten van het Reveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Réveil-Archief*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1980.

Paul, Herman, “Slotbeschouwing: het internationale evangelicalisme in de vroege negentiende eeuw,” in: Fred van Lieburg (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2012.

Spruyt, Bart Jan, “Tracasserie religieuse. De on vervulde belofte van een ‘nader Réveil’,” in: Fred van Lieburg (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2012.

Stapert-Eggen, M. en Vree, J. “Aspecten van het Réveil in druk,” in: A.J. van den Berg, G.J. Johannes, P. Visser en J. Vree (red.), *Aspecten van het Réveil in druk*. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 1998.

Vree, Jasper, “Het Réveil als partij in de Nederlandse samenleving. Opkomst, groei, doorwerking en geschiedschrijving (1833-1891),” in: Fred van Lieburg (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2012.

Vries, P. de, ‘Kuisheid voor mannen. Het Réveil van prostitutiebestrijder Hendrik Pierson (1834-1923),’ DNK nr. 56 (2002).

Zwaag, W. van der, *Twaalf Réveilgetuigen*, Barneveld: Uitgeverij Gebr. Koster, 2003.

4.2 Internet

De Engelse regels van *Paradise Lost* kwamen van:

<http://www.paradiselost.org/8-Search-All.html>

(geraadpleegd: 31-5-2019 11:25).

Afbeelding “Maria Magdalena” van Ary Scheffer, alle rechten zijn voorbehouden aan het Amsterdam Museum:

<https://hart.amsterdam/nl/page/474471>

(geraadpleegd: 7-6-2019 15:47).

Het gedicht van Beets dat gemaakt is bij de schilderij “Maria Magdalena” van Ary Scheffer:

https://www.dbnl.org/tekst/beet005gedio4_01/beet005gedio4_01_0021.php

(geraadpleegd: 7-6-2019 15:52).